

ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ – ОДНОС ПРЕМА ЋИРИЛИЦИ И ДРУГИМ СРПСКИМ НАЦИОНАЛНИМ СИМБОЛИМА

Познато је, мада само донекле и начелно (јер томе ни издалека није посвећена довољна пажња), какав је био однос Аустроугарске (и Аустрије, и савезника, као дијела једне исте политике) у Првом свјетском рату према многим српским културним и националним обиљежјима, према српском етносу, духовности, што се нарочито манифестовало у односу према српској ћирилици и језику. Међутим, ова дјеловања су за вријеме Првог свјетског рата добила на интензитету, а започета су (и пројављивала се, кад је и колико било могуће, и колико је одговарало разним политичким пројекцијама), много раније. Оно што се дешавало за вријеме Првог свјетског рата само је отворенија манифестација већ раније започињаних (и, на тај начин, планираних) процеса, који су имали исти циљ – сузбијање и(ли) сужавање српског етничког простора, као и националних, историјски утемељених обиљежја и симбола; историјског културног наслеђа.

1. Однос према Србима и њиховим националним обиљежјима (на просторима Аустрије и Угарске) до Првог свјетског рата

1.1. Све оно што се дешавало за вријеме Првог свјетског рата у односу према српском народу, имало је своје дубоке узроке који су се, некад мање некад више видљиво, испољавали вјековима прије Првог свјетског рата. Покушаћемо укратко да представимо однос према Србима на овим (различитим) просторима (гдје су се смјењивали утицаји и власт Аустрије и Угарске) пред Први свјетски рат, како би нам био јаснији катастрофалан однос испољен за вријеме Првог свјетског рата и његове посљедице.

1.2. На рубним просторима које је држала у власти Аустроугарска најчешће су, као први корак, док су им Срби били неопходни за чување граница од Турака, Срби плански насељавани, давале су им привилегије и обећавана права у заштити вјере, језика, писма.¹ Привилегија се односила и на Србе који су били укључени у систем **Војне границе**. Становници Крајине, како православни тако и католици, који су били укључени у војногранични систем са задатком да спречавају даљи продор Турака ка Средњој и Западној Европи, стицали су одређене повластице, али и знатне војне и друге обавезе (Крестић 1994: 229). Дворске и војне власти Аустрије радо су прихватале Србе стога што су у њима стицали јефтину војну силу. Њих су насељавали на становништвом проријеђена

---

¹ „Царска привилегија насељеним Србима, Statuta Villachorum из 1630. године, којом аустријски цар Фердинанд II гарантује Србима сва верска и друга права, представљају први прави акт ове врсте, у којем се новом етничком елементу у аустријским 'доњим земљама' – српском становништву, гарантују сва верска и национална права, али су прецизиране и њихове обавезе као граничара према аустријском двору [...] Граничари-крајишници су били обавезни да бране државну границу Хабзбуршке монархије (о свом трошку су набављали униформе, оружје и храну), а заузврат су имали право на насеобину и уживање земље без пореза и других државних дажбина, ослобођени од свих феудалних обавеза према (углавном хрватско-угарском) племству, са слободним исповедањем православне вере, на чему су посебно инсистирали“ (Гароња–Радованац 2008: 20).

или опустјела подручја земље коју се постепено изузимали из надлежности Хрватског сабора и хрватског бана и претворили је у посебну територију познату под именом Војне границе или Војне крајине.

1.3. Аутономија коју су добили **Срби у Угарској** позната је под именом **црквено-народне и народно-црквене аутономије**, а она им је гарантовала и вјерску и личну и имовинску сигурност. Царске привилегије издао је Леополд I **крајем XVII вијека**, а Срби су их добили у вријеме „тзв. **Великог или Бечког рата (1683–1699)**, када се Аустрија са династијом Хабзбурга у појединим моментима налазила у великој кризи и опасности“ (Крестић 1994: 88). Тражећи спаса, она се обраћала за помоћ и Србима, а заузврат, што су јој они пружали помоћ, Аустрија им је поклањала привилегије (Крестић 1994: 88–89). Како су привилегије биле у супротности са „мађарским историјским и државним правом“, издате мимо Мађарског сабора „под притиском мађарских државних сталежа и Католичке цркве аустријски владари су у тренуцима када током XVIII века Аустрији није претила никаква спољна нити унутрашња опасност“ сужавали привилегије Срба. „Обрнуто, у време унутрашњих немира (за време Ракоцијева устанка 1703–1711) и у доба ратова, привилегије су поново потврђиване“ (Крестић 1994: 89). Ове привилегије су, од самог владара, Срби добили као војнички народ. Међутим, одлучну борбу против привилегија Срба, водили су мађарски државни сталежи и католичка црква. Под њиховим притиском, током 18. вијека, када Аустрији није пријетила војна опасност, када јој Срби као војници нијесу били потребни, сузбијали су и сужавали раније обећана права Србима (Крестић 1995: 89). И тако кроз све вријеме: када су Мађарској и Аустрији Срби били неопходни за војне активности, чинили су им уступке, када је опасност била мања „мађарске жупанијске власти и католичко свештенство насртали су на Србе ради унијаћења и помађаривања и то пре свега тамо где они нису живели у компактној целини, где су се налазили на периферији“ (Исто).²

1.4. Срби граничари су поред права која су им пружале привилегије, а уз бројне и тешке обавезе, које су проистицале из граничарске службе, уживали посебан статус, чему је допринијело и то што су дуго успјели да очувају своју локалну кнежинску самоуправу (Крестић 1995: 90). Укидање права Србима рано се испољило на простору **Војне Крајине**. Срби су, насељавани као живи штит, „до половине 18. века чинили апсолутну већину становништва Војне Крајине.“³ Хабзбуршка монархија и Бановина Хрватска, којима је запретила реална опасност ‘од ширења српског етничког простора’ (уз релативно брз узлет осамостаљене државе Србије), примењује притиске нарочито код појединих раније загарантованих права. Тако је забрањено коришћење календара православне цркве (јулијанског), употреба ћирилице у богослужбеним и верским књигама, просветни школски програми за српску децу и сл. Темелјни ‘граничарски закони’ од августа 1807. и маја 1850. завршавају реорганизаацију Војне Крајине, из које проистиче и њено укидање 1881. године, те припајање Цивилној Хрватској“ (Гароња–Радованац 2008: 239).

---

² „Када војничке историјске услуге граничара нису биле од толиког значаја, посебно након одлучног потискивања Отоманске империје из средње Европе, приступило се непопуларним мерама попут, разграничења цивилне (аутоматски прелазак у кметско поданство) од војничке управе, што је током 18. века изазвало неретке и масовне крајишке побуне, угушене у крви“ (Гароња–Радованац 2008: 20).

³ У Војној граници се само у току двије године број народа повећао са 474.000 на 618.000. У 1843. години је од 572.000, на Србе отпадало 246.000, а у славонском дијелу од 162.000 становника Срба је било 92.000. За разлику од других крајева, у Војној граници је становништво највише страдало у ратовима (Екмечић 2011: 212).

1.5. Претходно поменути привилегијама (црквено-народне аутономије) „и њима стеченим самоуправним и аутономним правима били су обухваћени сви Срби на аустријској и угарској државној територији, па, разумљиво, и они **Срби који су живели на територији Хрватске и Славоније**“ (Крестић 1994: 90). Међутим, године **1723.** хрватски сталежи су донијели одлуку да „у **Цивилној Хрватској и Славонији не може нико имати непокретна иметка ко није католик**. Ти исти сталежи, познати по свом биготизму и претераном католицизму, поднели су 1741. г. Мађарском сабору представку у којој су нагласили да је римокатоличка вера у Хрватској и Славонији у опасности од ‘шизматизма’. Они су молили царицу (Марију Терезију, Ј.С.) да уклони из Хрватске и Славоније ‘шизматичке’ епископе и да ‘грчко-несједињене’ (тј. Србе) стави под јурисдикцију унијатског бискупа у Свидници. Даље су молили да се ‘шизматичком’ митрополиту забрани да врши црквену власт у Хрватској, Славонији и Далмацији“ (Крестић 1995: 90–91). Како је Аустрија у том периоду била у великом рату, а Срби јој били неопходни у војним подухватима, Дворски ратни савез (наклоњен Србима) заузео се за Србе, те је **царица** попустила и 23. априла **1743. године потврдила српске привилегије**. Али, борба за одузимање, са једне, односно очување привилегија, са друге стране, никако није престајала. Такође и „1751. и 1764. године Вировитичка жупанија и Мађарски сабор брутално су устали против Срба. Хрватски сабори у Вировитичкој жупанији тражили су тада: да се забрани источноправославна вера, да се затворе све српске школе, да се забрани зидање српских цркава од тврдог материјала, да српском свештенству, чак и митрополитима и епископима, суди жупанија и да се могу извести на суд као и ‘остали олош’...“ (Крестић 1995: 92).

Срби су се **током 18. вијека** трудили да добију и задрже загарантована права и привилегије и од Мађарског сабора и од католичке цркве, док су се ови трудили „да привилегије униште или им умање значај. Те тежње мађарских сталежа и Католичке цркве подударале су се са апсолутистичким и централистичким настојањима Двора, који је посебним декретима из 1729, 1732. и 1734. године регулисао српско питање. Ови царски декрети стварно су уништили српске привилегије“ (Крестић 1994: 90). Године **1770.** Двор издаје **Регламент** којим су смањена одређена вјерска права (митрополиту се укида свјетовна власт и могућност да посвећује епископе [избор је морао одобрити цар]; смањује се број црквених празника, вршене су неке реформе у старом календару, Срби су били обавезни да плаћају десетек Римокатоличкој цркви, итд.).

Укидање и сузбијање једних привилегија (политичких, црквених, школских) водило је укидању и забранама других обиљежја која су била дио српског националног идентитета: писма и језика.⁴ **Школским уставом из 1777. године**, реформисане су српске школе, чиме су лишене „дотадашњег утицаја свештенства и претворене у државне установе [...]. Радикално и коначно потчињавање аутономне Српске цркве и српског народа централним властима извршено је **1779. године доношењем тзв. Деклараторије** [...]. Деклараторијом и Школским уставом уместо политичке аутономије, коју је народ стално тражио, дата је Србима само црквено-школска аутономија“ (Крестић 1995: 93). Истовремено, све вријеме, радило се на томе да се Србима не призна национално име, мађарски сталежи на Сабору 1791. доносе закон на коме су и „грчко-несаједињени“ признати за грађане Угарске, али им

---

⁴ „Кад су имали своју посебну цркву, Срби су сматрани народом а кад је губе од 1767. они се службено трапају у Грке, а њихов језик назива покрајинским, или општим словенским именом“ (Екмечић 2011: 23).

је тиме укинут национални предзнак и име.⁵ Дакле, као што се види, Срби нијесу признати за посебну нацију, нити као Срби, него само као припадници једне конфесије, као „грко-несаједињени“ (Крестић 1995: 95–96).

Као препознатљиви знак српског националног идентитета, називана као таква српским именом, **ћирилица** се увијек прва налазила на удару. Многи владари су у различитим епохама покушавали да забране употребу ћирилице Србима. Српску ћирилицу су, као што је већ поменуто, забрањивали Марија Терезија, Фрањо Јосиф, Бењамин Калај, Анте Павелић, и други. Прва званична забрана употребе ћирилице везана је за име царице **Марије Терезије** 1779. године (мада је примјера, и намјера, било и раније). Након смрти Марије Терезије, њен син цар **Фрањо Јосиф II** обновио је ову наредбу 3. фебруара 1781. године.

И крајем 18. и почетком 19. вијека, добијање одређених привилегија, потом њихово умањивање и укидање, стално се смјењују, зависно од потребе и моћи Аустрије у Угарске, те значаја Срба и интереса Монархије у одређеном времену: „После Темишварског сабора (на којем је постављен захтјев да се Србима додијели аутономна територије, Ј.С.), 27. члана закона из 1791. и распуштања Илирске дворске канцеларије 1792. године наступио је дуготрајни период у којем се све до револуције 1848. године није десило ништа значајније за аутономни развитак Срба у Угарској“ (Крестић 1995: 96).

1.6. У цвјетно доба српске аутономије у **Угарској** спада вријеме **од револуције 1848/9.** (слом Баховог апсолутизма) до свршетка источне кризе 1878, откада почиње опадање српске снаге и улоге: „Као и на Темишварском сабору 1790. Срби су и на Мајској скупштини 1848. захтевали посебну аутономну територију [...], Војводина проглашена на **Мајској скупштини 1848.** била је кратког века [...], признао је Хрватски сабор, али не и Беч [...] када је Аустрија у рату са Италијом и Француском 1859. претрпела пораз, дошао је крај и Војводству Србије, одлука о укидању донијета је 1860. године [...]. Године 1868. Мађари доносе закон којим је признато право Србима да могу имати своју српску народну аутономију за црквене, фондовске и школске ствари, признат је национални карактер српске цркве у Угарској [...]. Догађаји на Балкану (херцеговачки устанак, српско-турски рат и окупација БиХ) допринијели су да мађарска влада почне још јаче да притиска Србе у Угарској и спроводи „државни надзор“ над српском аутономијом (Крестић 1994: 102–105).

Бечки двор и мађарске владе су аутономију **почетком XX вијека** свели на врло уске оквири, који су се сводили на вјерску и школску самоуправу. И тако скучена аутономија сметала је Бечу и Будимпешти, па је, на предлог мађарске владе, Фрањо Јосиф 1912. године сасвим укинуо и суспендовао аутономију (Крестић 1994: 105). Тиме је укинута народно-црквена аутономија, иако то формално није учињено, а аутономија је сасвим укинута непосредно уочи балканских ратова и пред избијање Првог свјетског рата, када су у Бечу већ увелико били спремни за обрачун са Србијом (Исто).

1.7. У вези са **споровима Срба и Хрвата**, пресудно је утицала политика заснована на хрватском државном и историјском праву, које полазе од претпоставки да на хрватској

---

⁵ „Дозвољено им је да могу слободно исповедати своју веру, да могу имати своје цркве, фондове и школе, да могу бити државни чиновници итд. У завршној одредби тога закона додата је клаузула у којој је речено: уколико све то не буде стајало у опреци са постојећим државним законима.

[...] Поменути чланком закона Срби нису признати за засебну нацију нити као Срби, него само као припадници једне конфесије, као 'грко-несаједињени' и то заједно са Грцима и Власима, који су припадали истој вери“ (Крестић 1995: 95).

државној територији постоји само један – хрватски „политички“, односно „дипломатски“, или како би се данас рекло, конститутивни народ: „**Хрватско државно и историјско право** је увек било, а и сада је, полазна основа сваке великохрватске политике којој је циљ да створи велику, етнички чисту и верски – католички јединствену Хрватску [...]. Хрватски политичари и хрватске политичке странке признавале су физичко постојање Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, али су одбијали да признају њихову политичку индивидуалност, њихову конститутивност, па су их третирали као 'православне Хрвате'. С намером да их асимилију..., брисали су њихово српско име, не само кад су означавали њихову нацију и њихов језик, већ и онда када су означавали њихове установе, посебно њихову Српско-православну цркву“ (Крестић 1995:231). Слично је било и са означавањем језика, народа, свуда се избјегавао придјев српски. „Тај придев није коришћен ни у **имену Српске православне цркве**, чији службени назив је био 'грчко-источна', 'грчко-несједињена' и 'хрватска православна црква“ (Крестић 1995:231–232).⁶ Основ свих неспоразума и сукоба између Срба и Хрвата у страначко-политичким односима друге половине XIX и почетка XX вијека исходио је из негације српске националне посебности у Хрватској.

1.8. **Питање језика и његовог имена** у Хрватској увијек је било у најтјешњој вези са питањем признавања или непризнавања националне посебности Срба у Хрватској. „Само изузетно, у кризним политичким тренуцима, када су хрватска државност и хрватска национална будућност били угрожени, у Хрватској је званично признавано постојање како српског народа тако и српског језика“ (Крестић 1995: 227).⁷

Што се назива језика тиче, поред званичног назива „земаљски језик“ у употреби је био и назив „хрватско-илирски“⁸ и „хрватски“, за латиничке и „српско-илирски“, тј. „српски“ за ћириличне текстове... (Крестић 1994: 196).⁹ Сабор је, уз многе предлоге који

---

⁶ „Како према овом принципу (тј. праву 'политичког народа', Ј.С.) у Хрватској и није било Срба, јер су они чинили део хрватског 'политичког' народа, у политичком погледу били су Хрвати, предузимане су многе административно-политичке, културно-просветне и квазинаучне мере са циљем да једну политичку фракцију – да у Хрватској нема Срба – остваре и у пракси. Са тим задатком и са таквим намерама у каталогу *Прве изложбе далмајинско-хрвајско-славонске* из 1864. године Срби нису исказани по националној припадности, што је, рецимо, био случај са неупоредиво малобројнијим Цинцарима и Јерменима. Срби су исказани по религиозној припадности као Хрвати грчко-источне, односно православне вере. Како се тежило стварању хомогеног хрватског 'политичког' народа, што је значило етнички чисте Хрватске, српско име је систематски изостављано где год се могло изоставити“ (Крестић 1995: 204).

⁷ Континуитет овога налазимо и за вријеме Првог свјетског рата: у листу рођења нема података о језику и националности, само подаци о вјери и у тим рубрикама пише једино – *istočno pravoslavna*; сви подаци попуњени су латиницом, образац је на њемачком и српском језику (ћирилицим), (Архив Србије: <http://velikirat.nb.rs/kolekcije>).

У *Српском власнику* налазимо: „Загребачке 'Новине' јављају да је хрватски бан у својој ревносној служби забранио продају 3, 5, 7 и 8 бр. свезака 'Хришћанске Књижнице' издатих 1900. год. у српској штампарији у Загребу.

Разлог овој забрани што је у њиховој садржини пронашао 'подесност за пропагирање великих српских тежњи'.

Да ако их то не спаси од српске напасти која им се једнако привиђа, и онда када су све похапсили, прогнали и уништили што се српским зове“ (*Српски власник* бр. 256, стр. 3, 25.9.1916).

⁸ „Добро је познато да је на Сабору 1861. одлучено да се званични језик у Хрватској назове *југословенским*, а да је предлагано да буде: 'хрватско-славонско-српски', 'хрватско-славонски', 'хрватско-српски', 'хрватски или српски', 'хрватски', 'српски' и 'народни у тројединој краљевини језик““ (Крестић 1995: 198).

⁹ „На банској конференцији одржаној у Загребу 1860. године, у представци коју је за владара саставио Иван Мажуранић, захтевано је 'да се језик народни хрватско-славонски, каконо већ патентом од 7. травња

су били у оптицају за именовање језика, 1861. и 1866. године усвојио назив језика – југословенски: „Срби нису били задовољни решењем да се службени језик Троједине назове *југословенским*. Били су спремни да прихвате предлог Ивана Кукуљевића да се језик назове 'хрватско-српски', односно 'хрватски или српски'. У југословенству које им је тада силом наметано непогрешиво су сагледавали вид великохрватства којим је требало избрисати српско име, српско национално осећање па и само српско национално биће“ (Крестић 1995: 198). У језичкој политици видљиво је избјегавање и изостављање предзнака „српски“ када је год то било могуће.

Ћирилица, као српско писмо, на разне начине биће потискивана, а српска застава и српски грб, као национални симболи, биће забрањивани (Крестић 1995: 204).¹⁰

Док су Хрвати стално тежили да задовоље своје интересе, те да у тешким (и пресудним) временима искористе Србе, дајући им уступке и привилегије, излазећи у сусрет њиховим националним захтјевима, истовремено им та иста права одузимајући када им Срби нијесу били неопходни, „Срби никад нису изневерили Хрвате, а у борби су често предњачили. Десило се то у време револуције и рата са Мађарима 1848/49, насилног наметања нагодбе и дуализма 1867/68, рушења нагодбеног бана Левина Рауха и борби око ревизије нагодбе 1869/1873, у годинама народних покрета 1883. и 1903, и више пута касније, све до дана блиских данашњем времену“ (Крестић 1995: 234). Послије аустро-пруског рата 1866. године, када су пропале наде о преуређењу Аустрије на основама федерализма и постало је јасно да су водећу улогу добили Њемци и Мађари, а не Словени, када су Срби постали неопходни због пријетње од мађаризације и германизације, **Хрватски сабор** је 11. маја 1867. године свечано изјавио „*да троједина краљевима признаје народ српски који у њој сјанује као народ са хрватским народом истовјешан и равноправан*“, а што се тиче питања језика Сабор је почетком јануара 1867. године донио одлуку и „*хрватски или српски језик*“ прогласио за службени. „Ово су били први јасни знаци попуштања према Србима“ (Крестић 1995: 207).¹¹ Међутим, **Скупштина** се није држала одлуке Хрватског сабора из 1867. године, већ је закључила: „Сва обука у народној школи има бити искључиво у језику хрватског народа, нити се у народној школи има икакав други језик учити, до само хрватски...“ (Крестић 1995: 211).

Такође је и **унионистички сабор Левина Рауха изгласао 1868.** године нагодбу „по којој је у Хрватској и Славонији 'хрватски језик' проглашен за званични“. Након тога долази и до укидања права на употребу ћирилице у званичним дописима државних установа на подручју **Сремске жупаније**: „Иако се у прилог српских захтева за очување

1850. признано бјеше, уведе у све јавне послове'. Ручним писмом од 5. децембра исте године Фрања Јосиф је испунио захтев банске конференције па је наредио да службени језик у Хрватској и Славонији буде *хрватско-славонски*“ (Крестић 1995: 198).

¹⁰ „Читава ова политика према Србима у Хрватској у сублимираном облику изречена је у једном чланку хрватског историчара, свеучилишног професора Вјекослава **Клаића**, који је објавио у Виенци 1893. године. Ту он каже 'да је *право национално име за народ од Истyre до Балкана име Хрвати, а илеменско Срби, ит. ј. Срби су species хрватскоја генуса. Сваки Србин је Хрват, али Хрват није Србин*“ (Крестић 1995: 204).

¹¹ „Кад се критички осмотре сви неспоразуми и сукоби који су до слома апсолутизма 1860. до 1867. године избијали око назива језика и питања признавања српске националне посебности, недвосмислено се намеће закључак да је у основи свих обострано штетних сучељавања било хрватско државно и историјско право, из којих су произилазиле великохрватске амбиције и асимилационе тежње, којима се стремило етнички чистој хрватској држави... Добро обавештени Јован Ристић 11. новембра 1868. године о томе је написао: 'Хрвати не хтедоше пређе признати ни да има у Хрватској Срба, и кад их Мађари до дуvara ирвнскоше, онда се они и према Србима разњежише. И они хтедоше да нас у своју борбу с Мађарима увуку, иа кад се нашом помоћу сјасу, да и даље иродуже одрицајући биће Срба'“ (Крестић 1995: 209).

ћирилице изјаснили више посланика Хрвата, унионистичка већина их је нагласала па је Сабор одлучио да земаљска влада 'административним путем одреди да се у сремској жупанији *хрвајски језик латинским и писмени у свих службених одношајих уиошребљавати имаде*' (Исто). Том одлуком Србима није ускраћено уставно право да своје молбе, жалбе, тужбе и друге саставе сличног садржаја подносе надлежним властима по избору: латиницом или ћирилицом.

У *Цетињском вјеснику* од 27. фебруара 1910, извјештава се о овом догађају, у чланку *Ћирилица*: „За вријеме бановања Раухова у Хрватској и Славонији је над Србима чињен велики притисак, па је, крај осталог, прогоњена и **ћирилица**. Њу су били избацили из школе и њоме службено није смио нико да пише“. Раух је 1869. издејствовао да Хрватски сабор изгласа закон против употребе ћирилице као званичног писма у Срему.¹² Доласком др Н. Томашевића на банску столицу ћирилица је поново добила пуну равноправност. „Њу ће моћи од сада свако слободно употребљавати у преписци са властима. Она ће се поново увести и у школама. Ћирилица ће се предавати упоредо са латиницом, те ће и школски уџбеници бити њоме штампани као што су сад латиницом“ (Јовановић 1989: 45). Али, као и у другим сегментима, који се тичу српског етно-културног и духовног миљеа, и ово ће бити само одлука у једном времену. Чим настане повољнија ситуација, са забранама и прогоном ће се наставити.

Догађаји и акта (признавања и непризнавања српских права) смјењивали су се из године у годину, доношена су акта различитог типа, често међусобно неусаглашена, као што је била неусаглашена одлука Сабора („*хрвајски или српски језик*“ је службени) и Скупштине („Сва обука у народној школи има бити искључиво у језику хрватског народа“). У Загребу је, од 23. до 25. августа 1871. године, одржана *Прва ошћта хрвајска учишћелска скушћина*. У спомен ове скупштине издат је *Сћашћисћички прећлед Троједине краљевине Хрвајске, Славоније и Далмације* у којем (као ни у каталогу *Прве изложбе далмајинско-хрвајско-славонске*) о Србима није било ни помена, поменути су само као одрећен број православних Хрвата (Крестић 1994: 211). И тако редом. Након што су Срби из Хрватске (заједно са хрватским странкама), уз подршку и несебичну помоћ Срба из Угарске, оборили нагодбеног бана Левина Рауха и **на мајским изборима 1871.** године однијели убједљиву побједу над Унионистима, дошло је до изневјеравања обећања. Након побједи на изборима Народна странка (под руководством Ивана Мажуранића) заборавила је помоћ Срба и обећања која им је дала, њени су чланови „заборавили своју саборску одлуку из почетка 1867. године, којом је хрватски или српски језик проглашен за службени. Заборавили су и на изјаву коју су дали у Сабору 11. маја исте године 'да троједина краљевина признаје народ српски који у њој станује као народ са хрватским народом истовјетан и равноправан'“ (Крестић 1995: 212). То се нарочито јасно испољило у називу језика, у закону „О устројству пучких школа и препарандија за пучко учитељство у Краљевини Хрватској и Славонији“ гдје је 'хрватски језик', а не 'хрватски или српски', означен као наставни. Срби су били дубоко незадовољни и тражили су да се закон измијени, али су и Хрватски сабор и Влада остали глуви на захтјеве Срба све до новог

---

¹² „Када је због тога (тј. изгласавања закона против употребе ћирилице као званичног писма у Срему, Ј.С.) Милетић у својој *Засћави* написао један оштар, подругљив и увредљив текст против Рауха и његовог сабора, морао је по судској пресуди више месеци да одлежи у затвору. И после ове забране, ћирилица је била под сталним ударима хрватских власти. Стога, нимало случајно, сви национално-политички програми Срба су, као неки припев, понављали захтев да се озакони равноправност ћирилице и латинице у званичењу са свима земаљским властима“ (Крестић 2013: 29, у Ковачевић 2014).

Школског закона из 1888, до када је у свим школама Троједине краљевине језик био хрватски (Крестић 1995: 2012–2013). Након великих борби и превирања, „Клуб Срба заступника на Хрватском сабору упутио је 5. децембра 1887. године меморандум највишим властима Хрватске којим је, између осталог, тражио да се параграф 11. школског закона из 1874. ’допуни тим, да је *наставни језик у њучким школама хрвајски или српски*’. Том њиховом захтеву изашао је у сусрет бан Куен Хедервари и **Хрватски сабор из 1888**. године па је ’хрватски или српски’ проглашен за наставни језик у школама Троједине краљевине“ (Крестић 1995: 216).

Што се тиче **назива службеног језика**, он је и даље остао непромијењен. На снази је била наредба изречена у Хрватско-угарској наредби из 1868. године по којој је званични језик у Троједној краљевини био хрватски (Крестић 1995: 216).

Срби су остајали упорни у настојањима за равноправношћу и за признавањем националне посебности, при чему су 1888. године били близу постизању споразума, који је предложен од одређених хрватских политичких кругова.¹³ Међутим, споразум није уродио плодом.¹⁴

Споразум између Хрвата и Срба, који је остварен на темељима потпуне равноправности **Хрватско-српском коалицијом из 1905**. године, донио је текст споразума на **Далматинском сабору 1905**. у којем се каже да се „наш заједнички језик називље хрватским или српским“ (Крестић 1995: 219). Међутим, ова коалиција и споразум имали су непомирљивих противника у Јосипу Франку и франковцима. Након анексије БиХ, у Бечу и Будимпешти, у тежњи да се разбије Хрватско-српска коалиција, истовремено се ослањајући на Чисту странку права Јосипа Франка, води се тзв. **Велеиздајнички процес против Срба** 1908. године: „Да би разбили Коалицију и јединство Срба и Хрвата њени противници су одлучили да свом жестином, не бирајући средства, ударе по Србима. Под оптужницом да шире српство, да истичу српске заставе, да се служе ћирилицом, да оснивају организације Српске самосталне странке, стварају соколска друштва, подижу новчане заводе, украшавају разне предмете српским грбом и слично, започели су масовно да хапсе истакнуте српске грађане. Почетком јануара 1909. године подигнута је и оптужница због велеиздаје против 53 ухапшена Србина. *Једна од инкриминација била је да ’грчко-источни народ’, како су Срби названи у ојшужници, шири уверење да је језик њој народа српски...*“

---

¹³ Када је од стране познатих хрватских политичара **1888**. године Србима понуђен **споразум**, Срби су га прихватили, а у одговору Срба, који су се залагали за два народна имена, по питању назива народа и језика, између осталог стоји „радо усвајамо у томе наше назоре: да су Хрвати и Срби једнога славенскога корена и порекла и како ви велите *два њлемена једноја народа*; да је једно као и друго племе имало у току времена и развитка историјских догађаја свој *њосебан*, ’народно-политички’ развој, па да су усљед тога и та два народна имена, ’српско’ кано и ’хрватско’, будући вишељетним развитком признана, равном мјером оправдана, да се по томе обострано усвојена сматрати имаду и *њосљедица* у означавању и обележју нашега као *јединсњивеноја народа* са та *два имена...*“ те у складу са тим српство „негује и изображава и свој народни, са ’хрватским’ један и исти ’српски’ језик уз ’латиницу’ сасвим равноправну народну словенку ’ћирилицу““. Договор, потом, није уродио плодом (Крестић 1995: 216).

¹⁴ Нетрпељивошћу и агресивношћу према Србима предњачили су **праваши**, у чијој штампи налазимо: „*У хрвајским земљама ѡризнајемо само један ѡлиитички народ: хрвајски, само једну државну засњаву: хрвајску, само један службени језик: хрвајски*’. Франковачко гласило Хрватска поручивало је Србима да са њима нема никаквог споразума док не признају да у хрватским земљама постоји само једна хрватска застава једна хрватски језик, тј. ’један политички народ хрватски’“ (Крестић 1995: 218). Оваква политика, иако не тако јасно испољена, видљива је на хрватској политичкој сцени и спровођена све до данашњих дана.

Игноришући историјске чињенице, а слепо се придржавајући хрватског историјског права, по којем у Хрватској и нема Срба, па не може бити ни њиховог језика, оптужницом је тврђено да је великосрпска пропаганда, подстакнута из Србије, унела у Хрватску српско име, ћирилицу, заставу, грб и друга национална знамења“ (Крестић: 223). Ћирилица је тада означена као „пропагандно средство увезено из Србије, којом је ширена српска државна и политичка мисао. Због тога је с више страна захтевано да се она забрани. Том захтеву изашао је у сусрет хрватски бан Павао барон Раух, син већ поменутог бана Левина Рауха. Његова влада је 8. децембра 1908. године ’ставила изван промета пучко школске тисканице штампане ћирилицом’ и наредила да се убудуће у свима школама, па и у српским вероисповедним, употребљавају ’само тисканице штампане латиницом’. У складу с тим, ни печати нису смели да буду исписани ћирилицом. Према наредби владе од 5. јануара 1909. године, ћирилица је избачена из јавне употребе. Њу су могли користити само родитељи ученика у саобраћају с вероисповедним и школским одборима приликом писања појединих приватних молби, пријава, оправдања и сличних поднесака“ (Крестић 2013: 29). Југословенски определијелена хрватска и српска штампа учинила је много у разобличавању учесника и закулисних радњи у хајци против Срба на загребачком велеиздајничком процесу (226).¹⁵ И овај процес је пропао (Крестић 1995: 226).

1.9. Аустроугарска политика расрбљавања пренесена је на просторе Босне и Херцеговине. На почетку српских устанака 1875–1878. године аустријска војска послала је на границу Босне и у Србију свог вјештог обавјештајца Алфреда Бојића. Његови извјештаји имају изузетан значај и као показатељ развоја националне свијести код Срба и Хрвата. Извјештаји показују да процес кроатизације католика у **Босни и Херцеговини** 1876. године још није почео, да источно од Славонског Брода и код католика и код православних доминира српска национална идеја, а западно од те границе је народ подијелен по вјерској основи (Екмечић 2011: 286).

Након Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине, хабзбуршка политика је имала своје циљеве, који нијесу били наклоњени српским националним интересима, нити православљу: „У инструкцијама генералу Јозефу Филиповићу, који командује окупационим трупима 1878, још пре преласка границе на подручје Босне, речено је да му се ’религиозним питањима најтоплије препоручује брижљива заштита католичког дела становништва, јер ће се они највише определити за одржање монархије. Поред католика исто тако ћете посебну бригу посвећивати муслиманским поседницима, који имају највећа имања и по традицији су најнапреднији део народа. Најстроже ћете надзирати издвојено стварање веза мухамеданаца и православних. Тако ће бити онемогућене непријатељске аспирације православних према окупацији“ (Екмечић 2011: 293).

Анексиона криза промијенила је status quo на Балкану, када је Аустроугарска у октобру **1908.** године, „кршећи одредбе Берлинског конгреса и равнотежу снага у Европи, прогласила анексију Босне и Херцеговине“ (Радојевић – Димић 2014: 57). Политика расрбљавања добила је на замаху. Са нестрпљењем се чекао погодан тренутак да би се кренуло у уништавање: „О потреби Беча да води рационалну политику говорило је и писмо престолонаследника Франца Фердинанда мајору Брошу фон Арену... у коме се

---

¹⁵ Иван Рибар, савременик ових збивања, Јосипа Франка је окарактерисао на следећи начин: „Његова најближа авангарда састављена од већине народних заступника и најпоқваренијих елемената од грађанских и сељачких редова, а на жалост и радничке те сељачке омладине, били су представници франковачке руље спремне да изврше налог истребљења Срба, ако је то у интересу свете хрватске ствари а за сјај прејасне хабзбуршке династије“ (Крестић 1995: 224).

каже: 'Задржавајте, молим вас, Конрада.¹⁶ Треба да престане са својом ратничком грозницом. Било би дивно и врло пријатно самлети те Србе и Црногорце. Али чему јефтино стечене ловорике ако треба да их платимо европском кризом..., борбом на два или три фронта'" (Радојевић – Димић 2014: 60). Аустроугарска је након окупације БиХ све радила да онемогући уједињење српског народа. Ишло се и на територијално раздвајање Србије и Црне Горе: „Рашка област, 'Новопазарски санџак', службено звана, најпре је добила хабзбуршке гарнизоне, а касније пала под султанову администрацију. Аустроугарска је тим клином настојала да онемогући територијално уједињење Србије и Црне Горе“ (Екмечић 2011: 293).

1.10. У Босни и Херцеговини, почев од окупације 1877. године, забиљежени су многи случајеви прогона **ћирилице** (Збиљић 2005: 11). „Odmah na роџетку своје vladavine Austrijanci su prohrvatski djelovali: 6. januara 1879. одређено је да *hrvatski jezik* bude официјелни jezik u Bosni i Hercegovini. Time је ukinut naziv *bosanski jezik* koga су se turske власти striktno pridržavale, а који Srbi i Hrvati нису прихватили, nego свој jezik nazivali nacionalnim imenima, *srpskim* i *hrvatskim*“ (Окука 2006: 83). Ова одлука није дуго остала на снази, свега неколико мјесеци, тако да се назив у службеној употреби уопштава: српско-хрватски, хрватско-српски, док се у неким сферама срастају и другачија наименовања.¹⁷

Трајање назива српско-хрватски у анексираној **БиХ** није било дугог вијека. Аустроугарске власти су пројекат босанског језика, као „земаљског“ (тј. државног) језика на простору Босне и Херцеговине започеле свом снагом у тзв. Калајево вријеме. Ипак, горе од именованог језика, прошла је ћирилица: „Посебно је ћирилица била на удару у БиХ након аустроугарске окупације. Наиме, одмах након окупације у вријеме прохрватског режима Јосипа Филиповића, у једној наредби из 1879. године, везаној за оснивање 'два учевна тећаја у сврху читања и писања хрватскога језика, латинским писмени' прописана је употреба само латинице“ (Станчић 1991:122). Забрана ћирилице је актуелна и за вијеме анексионе кризе 1908. и 1909. године, када је ово српско писмо потпуно избачено из јавне употребе.

Пред Први свјетски рат опет се у **БиХ** у Сабору водила расправа око усвајања Закона о уређењу званичног и наставног језика у Босни и Херцеговини, који је предвиђао употребу српско-хрватског језика као званичног (Окука 2006: 95). „Osobito је kamen smutnje bio nacrt Vladine Naredbe uz Zakon, u kojem је bilo predviђeno да је 'kod zemaljskih željeznica... u

---

¹⁶ „Министар војни, генерал Конрад фон Хеценфорд, истицао је у меморандумима из децембра 1907. године како само 'агресивна политика' може спасти Аустроугарску и донети јој успех. Под тим се подразумевала анексија окупираних области и 'прикључење Србије укључујући и њен средишњи простор Ниша...'. Другим речима, уништење српске државе било је предуслов запоседања централних делова Балкана и успостављања хегемоније на том простору“ (Радивојевић – Димић 2014: 54–55).

¹⁷ „Ova прва одлука austrougarskih власти о језику била је, међутим, кратког daha. Naredбом од 26. avgуста исте године у Sarajevу се jezik naziva *zemaljskim* за два тећаја, а *bosanskim zemaljskim jezikom* u novonastaloj realnoj gimnaziji. U popisu predmeta који су се u njoj izučavali стоји, међутим, нешто друго: *zemaljski jezik (hrvatski, srpski)*. U provizornom poslovniku за organe власти u Bosni i Hercegovini од 16. avgуста 1879. године upotrebljava се oznaka *srpsko-hrvatski jezik*, а u naredbi Zemaljske vlade од 17. jula 1879. године jezik се naziva istovremeno *srpsko-hrvatski* i *hrvatsko-srpski*. Godine 1880. ministar Slavi izjavљује u austrijskoј delegaciji да је nastavni jezik u školama Bosne i Hercegovine 'bosanski ili srpskohrvatski zemaljski jezik', а službeni jezik nižih komunalnih власти u komunikaciji s pukом је 'isključivo hrvatski'. Provizorni poslovnik власти од 16. 2. 1879. одредио је да се službena korespodencija која ide iz okruga nadolje i која се odvija između Zemaljske vlade i kotorskih власти i gradskih magistrata odvija на *srpsko-hrvatskom jeziku*, а она која ide од okruga navише на njemačkom jeziku. I djelovodni protokoli vladinih i upravnih nadleštava – izuzev prezedijalnog biroa – trebali су се voditi на *srpsko-hrvatskom jeziku*“ (Окука 2006: 83).

unutrašnjem saobraćaju zvanični jezik njemački' te odredbe o pismu“ (Okuka 2006: 95). Званично је закон прокламовао равноправност ћирилице и латинице, али у пракси се све чинило да се ћирилица потисне. Осим тога забрањивано је све што је имало везе са српским националним бићем (забрањене су српске организације, часописи, и сл.).

1.11. Погодан тренутак за антисрпска дјеловања настао је **након атентата на Франца Фердинанда**, тада је објављена мобилизација, распуштена су сва српска друштва у **Босни и Херцеговини**, или им је, у блажим случајевима, обустављено свако дјеловање. Разрушене су штампарије опозиционих листова те су престали да излазе и српски листови. Одмах са почетком мобилизације затворене су све српске школе у Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији, „а српски учитељи готово бачени на улицу... Забрањена је српска застава. Наредбом од 26. јула изричито су укинута и крсне славе у дотадашњој традицији. Чак је објавом владиног повереника у Сарајеву од 6. августа 1915. године забрањено и ношење 'србијанске' шубаре, што има мотиве 'bez dvojbe političke naravi'“ (Ђоровић 1996: 151–152).¹⁸

1.12. О **плановима према српском народу**, а и према Србији, говори и став њемачког цара Вилхелма II, изречен у јесен 1913. године, у сусрету са Францом Фердинандом и министром спољних послова Леополдом фон Берхтолдом: „Словени нису рођени да владају већ да служе', закључивао је да 'са Србијом не може за Аустро-Угарску бити другог одношаја, него што је одношај зависности мањег према већем по систему планета'. У случају да Србија одбије покорност, сматрао је да је на то треба натерати. Порука коју је дао Бечу била је сажета у следећим речима: 'Кад Његово величанство цар Франц Јосиф нешто тражи, српска се влада мора покорити; а ако то не учини онда треба Београд бомбардовати и држати га толико поседнутог док се не испуни воља Његовог Величанства...'“ (Радојевић – Димић 2014: 46–47). Такође, Вилхелм II у данима побједи наглашава како Србија „мора сасвим да нестане“: „У круговима блиским Фрањи Јосифу били су одлучни у ставу да не треба допустити 'да било шта остане од суверене Србије'“ (Радојевић – Димић 2014: 199), а рад окупационе управе био је заснован на начелу да Србију треба разорити. „Према ратном прогласу Фрање Јосифа, пропаганда која је пратила његову објаву била је у знаку пароле: 'Србија мора да цркне!'“ (Радојевић – Димић 2014: 106). Како се показује, „...рат се није водио само против Србије као државе, него и против целог српског народа“ (Радојевић – Димић 2014: 128).

У окупираним подручјима одмах су све националне институције укинута: „Званична преписка са окупаторским властима вршена је искључиво латиницом, а у званичним актима, наредбама, решењима, прописима, објавама и преписци спровођена је кроатизација српског језика. Чиновништву је у упутствима налагано да поступа сурово,

---

¹⁸ О односима према Србима у БиХ у прилогу *Пројанања у Босни* налазимо: „Дописник 'Руског Слова' у Одеси имао је недавно прилике да разговара са једним угледним Србином из Босне који је успео да избегне, и који му је дао пуно занимљивих појединости о страшном аустријском режиму коме је наш народ у тој области изложен.

Аустријска влада решила је да из Босне и Херцеговине протера цело српско становништво. Та наредба извршује се на тако страховит начин, да тако нису чинили ни најгори варвари прошлих векова. И власти то раде тако хитно да ускоро у Босни и Херцеговини неће бити више ни једног Србина.

Тамнице су пуне, а војне бараци и школе претворене су у хапсанама све је удешено и срачунато да се хапсеницима живот што пре угаси.

Недавно је издата наредба која каже да је утврђено да војници српске народности у аустријској војсци непријатељу предају у масама чим им се за то укаже прилика. У будуће биће обешен сваки који се ухвати у намери да побегне, а њихове фамилије, нарочито жена и деца, имају да плате велике новчане казне“ (28. 8. 1916; бр. 227. стр. 3).

'како би Српство било сломљено и његова снага била уништена за што дуже време'... У исто време радило се на инкорпорирању Црне Горе у састав Монархије“ (Радојевић – Димић 2014: 202). Нарочито је упоран и гласан био Потјорек, који је „тражио од бечке владе да затвори све банкарске и просветне установе Срба, сва културна српска друштва, да се укине црквено-школска аутономија“ (Радојевић – Димић 2014: 81). За извршиоце своје политике Аустроугарска је тражила највеће и доказане противнике српства: „Положај генералног гувернера намењен је озлоглашеном генералу Стјепану племенитом Саркотићу, познатом по непријатељству према Србима“ (Радојевић – Димић 2014: 125).

Беч је „уништење Србије“ поистовјећивао са „животним интересима“ (Радојевић – Димић 2014: 66), истовремено „не одступајући од става да независна српска држава представља опасност по Монархију“ (Исто: 67). Једино су постојале дилеме шта урадити са пораженим противником: насилно уништити и „прогутати“, укључити у састав Монархије; подијелити између сусједних земаља (Радојевић – Димић 2014: 70).

1.13. Као што се и из ових примјера види, намјере према Србији и српском народу, те забране симбола српског националног идентитета, од старне Аустроугарске, претходиле су скоро 150. година Првом свјетском рату и атентату на Франца Фердинанда. Непосредно прије и за вријеме Првог свјетског рата добијају на интензитету и бескрупулозности.

2. Први свјетски рат – наставак и интензивирање дејстава на антисрпском пројекту

2.1. Све оно што се манифестовало за вријеме Првог свјетског рата имало је своје коријене много раније, испољавајући се, са мање или више интензитета, кроз цијели 18, а, нарочито, 19. вијек. Политика је била усмјерена против српског имена, против народносног, језичког, црквеног права; испољена је у забранама ћирилице и других симбола српског идентитета (имена, заставе, грба, ношње...). Све то само добија на интензитету и искључивости у оном моменту када су се стекли нови (не)повољни услови, након окупације разних територија за вријеме Првог свјетског рата.

2.2. У вријеме **Првог свјетског рата ћирилица** је била званично забрањена у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Србији. На простору **Хрватске**, почев од октобра 1914. године, могла се употребљавати само у вјеронауци, док је у јавном животу била забрањена (Радојевић – Димић 2014: 135).¹⁹ Хрватски сабор је 13. октобра 1914. године донио одлуку о забрани ћирилице у Хрватској: „Тако је већ 3. октобра 1914. Земалјска влада у Хрватској укинула назив *hrvatki ili srpski jezik* и промијенила га у *hrvatski*. Назив *hrvatski ili srpski jezik* за Владу је одједанпут постао опасност по 'државно-правни значај хрватског језика'. Новом наредбом Владе од 3. јануара 1915. у Хрватској је ћирилица укинута и у раду администрација“ (Окука 2006: 95).²⁰ Године 1914, 3. октобра, бр. 25826 забранила је хрватска влада ћирилицу у основним школама, 13. октобра укинута је ћирилица и у средњим школама (Ђоровић 1996: 152).

---

¹⁹ „I prije ovih mjera u Hrvatskoj antisrpsko raspoloženje dobijalo je sve zvaničnije obrise ne samo u praktičnom djelovanju vlasti nego i u težnjama da se ono i sankcioniše putem jezika i u odredbama o jeziku. To je djelovanje vlasti išlo u tri pravca: a) zabranom rada i ukidanjem srpskih konfesionalnih škola; b) zabranom ćirilice; c) zahtjevima za ukidanjem naziva srpsko-hrvatski jezik“ (Окука 2006: 95–96).

²⁰ Слично налазимо и код Ђоровића: „Наредбом хрватске владе од 5. новембра 1914. године, бр. 28428, замијењен је дотадашњи назив матерњег језика 'хрватски или српски' у само 'хрватски'. Најзад је 3. јануара 1915. банском наредбом, бр. 8422, укинута ћирилица код свих земаљских области и уреда“ (Ђоровић 1996: 152).

2.3. Забрана о употреби ћирилице пренесена је и на **Босну и Херцеговину**. У Босни и Херцеговини издата је наредна тек 11. новембра 1915. године; њом је ћирилица била потпуно искључена из службеног саобраћаја (Ћоровић 1996: 152). Врховни поглавар Босне и Херцеговине генерал Оскар Потјорек затражио је у октобру 1914. од Беча уклањање српских конфесионалних школа, што је убрзо учињено, након чега је на ред дошла ћирилица (Окука 2006: 96).²¹ Захтјев за избацање назива српско-хрватски није имао успјеха, али је ћирилица забрањена и избачена 1915. године из Босне и Херцеговине. Године 1915, 10. новембра, Земаљска влада за Босну и Херцеговину донијела је наредбу о употреби ћирилице у свим сферама: у писаном саобраћају и у школи (*Glasnik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu*, XLIX, 11. novembar 1915. godine)²², а Босански сабор је донио одлуку о забрани ћирилице. Том приликом Стјепан Саркотић у Сабору је рекао да „Срби у БиХ са својим ћириличним писмом представљају непријатељско тијело истока у борбеној зони запада” (Окука 2006: 98).

Уз забрану ћирилице, ишло је и све остало. Одмах послје атентата у Сарајеву, почео је прогон Срба у Аустроугарској, демолирање и пљачка имовине, затварање истакнутих личности, убијање, стријељање и вјешање.²³ Наредбом Земаљске владе од 13/26. октобра 1914. све српске школе у БиХ су затворене, а учитељи похапшени или протјерани у своја родна мјеста. Забрањен је рад свих српских националних удружења, политичких и вјерских установа, укинуте су славе, забрањено је чак и ношење „србијанске“ шубаре, конфискована је имовина породицама које су се „придружиле непријатељу“. Власти су се биле особито окомиле на интелигенцију, посебно свештенике и учитеље (Радић – Исић 2014: 14–15). Земаљска влада БиХ увела је право надзора над

---

²¹ Тај посао наставили су генерал Стјепан Саркотић и његов замјеник Никола Мандић: „Mandić je smatrao da Srbe treba asimilirati sa državi 'vjernim slojevima društva' [...]. On je (тј. Саркотић, Ј. С.) ćirilicu posmatrao 'kao važno borbeno sredstvo' [...]: 'Ako mi pristupimo sada da tu vezu onemogućimo i učinimo to borbeno sredstvo neupotrebljivim, mišljenja sam da se to može učiniti sa izgledom na potpun uspjeh tako, ako ćirilicu uklonimo iz javnog života i oduzmemo joj srpski nacionalni karakter' [...]. 'Ako u našoj upravi nestane ćirilice kao srpskog narodnog pisma, mora ona i iz škole biti izbačena' [...].”

General Sarkotić i ministar rata Korbatin bili su uporni u nastojanju da ubijede Beč o potrebi zabrane ćirilice u Bosni i Hercegovini. Korbatin je u septembru 1915. tražio da se zabrani ne samo ćirilica nego i dalja upotreba naziva *srpsko-hrvatski* te da se ponovo uvede raniji naziv *zemaļjski jezik*. Za njega je naziv *srpski*, u bilo kojoj kombinaciji upotrijebljen, *veleizdajnički*. I pošto je 'po shvatanju južnoslovenskih naroda ćirilčno pismo izraz srpskog jezika', onda je i ćirilica veleizdajnička pa zato mora biti protjerana. Korbatin je predlagao da se za onoga ko se ogriješ i o zabranu ćirilice predvidi novčana kazna u iznosu od 50 do 1000 kuna“ (Окука 2006: 96–97).

²² „U njoj je, između ostalog, stajalo i sljedeće:

a) 'Sve bosanskohercegvočke vlasti: uredi i zavodi upotrebljavaće u pisanom srpsko-hrvatskom saobraćaju samo latinicu.'

b) 'U svim zemaļjskim nastavnim zavodima sa srpsko-hrvatskim nastavnim jezikom, upotrebljavaće se samo latinica.'

c) 'Knjige u Narodnim osnovnim školama štampane ćirilicom, imaju se odmah zamijeniti knjigama štampanim latinicom.'

d) Učenic i srpsko-pravoslavne vjere prvog razreda 'odmah moraju da prestanu da uče ćirilicu'. Učenic i ćirilicu mogu 'upotrebljavati samo u nastavi vjeronauke, a učenje toga pisma prepušta se nastavnicima vjeronauke“ (Окука 2006: 98).

²³ Током Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини вођено је више „велеиздајничких“ судских процеса, са основним циљем да се униште све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет: „На процесу у Бањој Луци укупно је оптужен 21 свештеник. У недостатку доказа, власти су поједине свештенике теретиле чак и због чланства у српским културно-просвјетним друштвима или због путовања у Србију“ (Милошевић 2015: 163).

црквеном управом, а 8. јуна 1916. забранила је „ходочашћа“ и свако сакупљање већег броја људи“ (Радић – Исић 2014: 16).²⁴

2.4. Аустроугарска се са посебном силином и агресивношћу обрушила на **Србију**, потом и **Црну Гору**, на све што је на овим просторима носило српски предзнак. О овоме се, узгред или систематичније, писало, нарочито у посљедње вријеме, – у вријеме стогодишњице од почетка Првог свјетског рата. Осим података које смо нашли у литератури, за ову прилику прегледали смо велики број листова, часописа, књига, који су излазили за вријеме Првог свјетског рата, како оне које је уређивао и штампао окупатор тако и оне које су уређивали и издавали Срби, са циљем да стекнемо што вјеродостојнију слику из непосредних извора тога времена. Овај материјал је занимљив и погодан за стицање потпунијег увида у стање у окупираним подручјима, носи обиље информација, података, упечатљиво даје слику амбијента у цјелини и многим битним детаљима, уз непосредно свједочење. Приступ материјалу знатно је олакшан што се тиче простора Србије јер је обимна грађа из Првог свјетског рата дигитализована у Народној библиотеци и на тај начин доступна за коришћење. У Црној Гори се грађа овог типа о Првом свјетском рату углавном чува у библиотеци „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу, гдје нам је љубазно особље изашло у сусрет и уступило на коришћење. Прегледали смо како листове које је издавала окупаторска власт (*Cetinjske novine* и *Vjesnik naredaba/Vјесник наредаба*) тако и *Глас Црногорца*, који је излазио у илегали. Како су ови новински извјештаји веома занимљиви и значајни, репрезентативни и илустративни, то смо се одлучили да их пренесемо што више, у изворном облику. Сматрамо да ће се на тај начин најбоље представити намјере окупатора, као и начин на који се непријатељ обрачунавао са свим што је имало или носило српски предзнак. Осим тога, грађа коју овдје преносимо, није до сада публикована, и због тога је од посебног значаја да буде дата на увид и послужи за дубље и потпуније сагледавање ратних збивања, која прати, или им претходи, политичка и идеолошка острашћеност, нарочито усмјерена на језик, писмо, школство, али и друге националне симболе.

2.4.1. Прогон и забрана ћирилице су се, након Хрватске, Босне и Херцеговине, пренијали и на **Србију и Црну Гору**. Ћирилица је у Србији забрањена у јавној употреби одмах по окупацији почетком 1916, а исте (1916) године и у Црној Гори. Између осталог, поскидане су табле са ћириличним натписима на јавним мјестима. Забрана употребе ћирилице трајала је све до ослобођења 1918. године.

Уз ћирилицу, ишло је и све остало: са подручја Србије и Црне Горе хиљаде становника одведене су у интернацију у логоре на тлу Аустроугарске и Бугарске. Укинута је ћирилица

---

²⁴ „Поглавар земље, Стјепан Саркотић, рекао је у свом јавном говору 12. фебруара 1915. бањалучком митрополиту Василију Поповићу: ’Свештенство, позвано да негује душу народа, отровало је ту душу, а учитељство, коме је било поверено васпитање духа, тај дух. Ја поздрављам народ, и ако истина и на тај народ пада сад одговорност за оно, што се догодило, али су ипак главни кривци они, који су народ завели, свештеници и учитељи’ (Bosn. Post, бр. 40)“ (Ђоровић 1996: 154). У бањалучкој оптужници на стр. 163–4. стоји: „’Доношењем разних пјесама као и писањем чланака, који се истичу својом танденциозношћу, упознавао се српски живаљ ових земаља (Босне и Херцеговине) са српском повијести особито са оним догађајима, који говоре о бившем српском царству, о цару Душану, Лазару, о српским јунацима, Краљевићу Марку, о боју на Косову као и о другим изразитијим личностима које су се истакле у раду за велику Србију [...]’ Суд се у Босни и Херцеговини дао потпуно у службу антисрпске политике и дуг низ процеса јасно сведочи [...]. Занимљиве су у том погледу и осуде неких штампаних дела и извесних писаца српских и словенских. Ради велеиздаје заплењене су *Песме* Војислава Илића, јер ’у песмама упозорuje писac на сјајну прошлост Србије и на њезину пропаст, као и на то, да се делови српског народа, што су под управом аустроугарске монархије, налазе у ropству [...]’“ (Ђоровић 1996: 156).

у јавној употреби, као и српски учбеници за школе, које су замијенили хрватски учбеници, довођени су и наставници из Хрватске. Бугарска је почела да убија или интернира српске свештенике и уводи своју школу (Илић–Марковић 2014: 80). „За ’школно – обавезну’ децу отворене су школе у којима предају хрватски учитељи ослобођени војне службе“, стоји у *Српском гласнику* (бр.78: 2).

На простору **Србије**, окупаторска власт је ишла најдаље у репресалијама: како што се тиче односа према народу и њиховим животима, тако и што се тиче писма и језика, просвјетно-културне дјелатности, националних обиљежја у цјелини.

„Да би заплашили народ, Немци су у прво време поубијали силан свет. Кад им је и то било мало, отерали су у прогонство у Аустрију и Немачку све мушко становништво од 15–50 година. Ја вам кажем, господине: Србија је данас земља жена и нејаке деце. Људи – људи нема!

Да не би земља остала необрађена, Немци су довели у Србију на пољске радове заробљене Русе. Не зна се тачно колико је њихов број, али мислим да није испод 70.000.

Све свештенике интернирали су у Бугарској или Аустрији. Најнужније обреде ако је коме и стало до њих, врше војни свештеници аустријских Срба...“ (*Српски гласник*, 5. маја 1916: 3).²⁵

Један сарадник листа „Журнал де Женев“ овако описује стање у Србији:

„Оно мало вести што стижу из Србије, врло су очајне. У Београду излази један лист латиницом, три пута недељно, и објављује становништву победе немачке и турске војске. Тај лист покушава својим чланцима да увери становништво, бачено у пакао најцрњег ропства, да више нема чему да се нада...

Победиоци отварају школе, али забрањују све српске књиге, као што су забранили и све свете српске традиције. Додајте овим моралним мукама и сву физичку беду становништва које умире од глади: одузели су му све намирнице, отерали су га из кућа из којих су однели намештај, кревете, покриваче и т. д.“ (*Српске новине*, број 126, 1916: 2).²⁶

2.4.2. За почетак су забрањене све **новине и листови** који су излазиле на простору Србије²⁷ (неки су наставили да излазе у иностранству), а аустроугарска власт је почела са издавањем *Beogradskih novina*, које су имале за циљ да врше пропаганду у Србији у корист Аустроугарске. Први број је изашао 15. децембра 1915. године (Uredništvo, uprava i tiskara,

---

²⁵ У *Српском гласнику* (28. 8. 1916; бр. 227. стр. 3) у чланку *Прогањање Срба* пише: „Новосадски лист ’Ујвидени Хирлап’ има вест из Загреба да је канцеларија и имање богатог адвоката из Сремске Митровице Гиге Араничкога конфисковано, зато што се сазнало да су га Срби, кад је заробљен, пустили на слободу, те није поднео голготу осталих аустро-угарских заробљених официра...“.

²⁶ У *Српском гласнику* (број 202, Солун, среда 8. август, 1916. год. 1), у прилогу *Мађарски језик у Србији* налазимо: „Хабзбуршкој монархији не иде добро [...]“.

Генерали и министри разлетели се на све старне, и цео свет с пажњом очекује какве ће се судбоносне одлуке донети за спас, или бар у циљу што мање штете, ове пропале земље.

И извештај гласи: одлучено је да се у Србији, окупираној Аустро Мађарима, уведе као званичан мађарски језик.

Оваква одлука, пуна комике, на прагу саме смрти, одиста је достојна аустро-мађарских државника“.

²⁷ Српска војска у Скадру, покушава да настави са издавањем листова ради ратних извјештавања (након мјесец дана боравка у Скадру). Тако излази један број *Vesnika* 17. децембра 1915. године (са наговјештајем да ће излазити сваког другог дана), гдје се каже да је Скадар техничком опремом веома сиромашан, што се види и из начина преношења слова: „Oscudica u cirilici i srpskoj latinici prinudjava nas da „Vesnik“ stampamo slovima kojima jedina stamparija u Skadru raspolaze. To ce zamarati nase citaoce pri citanju...“ (*Vesnik*, Godina I, broj 1, str.1).

Beograd, Vuka Karadžića br. 26), pisane su ijeķavicom sa leksikom, te хиперијеķавицом, која доминира на простору Хрватске.²⁸

И *Српски гласник* пише о претенциозном начину извјештавања, лажном представљању стања у Србији и на ратишту, о медијској тортури преко *Beogradskih novina*, о „једном ужасном“ језику којим су писане:

„Београдске Новости’ су једини лист који излази у Београду. Штампa се на хрватском и немачком језику. Он је пун грдњи против владе српске и препун лажи и клевете... Оне су успеле протурити у народ, са осталим агентима, да је Краљ Петар умро, да је влада побијена, да је војска сва заробљена, да се нико није спасао [...].

Да би показали како је народ задовољан новим стањем у Србији, војне и цивилне власти добиле су налог да организују митинге по унутрашњости и шаљу изјаве захвалности цивилном гувернеру у Београду. Све те изјаве, склопљене по једном калупу, хвале ново уређење у Србији, манифестују своје задовољство, шаљу молитве Богу за здравље ћесарево и проклетство на владу Краљевине Србије, која им је све зло и донела [...].

Писане једним ужасним ’хрватским језиком’, немогућим, а за онај свет неразумљивим, оне се одштампавају у званичним ’Београдским Новостима’, да се после преводе и прештампавају по немачкој штампи и сервирају страном свету да покажу култур-трегерску улогу новогa режима.

[...] Све новине, све хартије отимају се на граници. Тако, ни један глас, ни с које стране не може допрети у Србију [...], (*Српски гласник* 1916/114: 2).

2.4.3. Тако је и на простору **Црне Горе**, која је почетком јануара 1916. године капитулирала и била принуђена да потпише безусловни мир (онако како га је понудила Аустроугарска). Престали су да излазе сви листови (раније штампани ћирилицом, наставио је са излажењем *Глас Црногорца*, ћирилицом, у илегали, у Неји крај Париза, потом у Риму). Наспрам ранијих часописа појавили су се окупаторски листови: *Cetinjske novine* (почеле се да излазе 7. септембра 1916, а престале да излазе 19. октобра 1918), *Ilustrovane cetinjske novine* (књижевни додатак *Cetinjskim novinama*), *Vijesnik naredaba*, *Najnovije vijesti*, сви, од првог до посљедњег броја, до посљедњег слова, штампани латиницом (на Цетињу у штампарији Војног генералног гувернерства за Црну Гору).²⁹ Једино је *Vijesnik naredaba / Вијестник нарегаба* 1916. године изашао двоазбучно (на лијевој страни листа латиницом, на десној – ћирилицом), али већ у јануару 1917. објављен је само у латиничном издању. Што се тиче лексике, у употреби се уопштава она која је доминантно у употреби на хрватском подручју (*zaklad, šport, športne zabave, obznana, vijećnik...*), до „сијечња“ 1917. у *Cetinjskim novinama* употребљавају се и називи за мјесеце *rujan, listopad*, итд. Укидају се многе српске, док се отварају „арбанашке“ школе (*Глас Црногорца* 1917/16: 3)³⁰.

²⁸ Као што су на Цетињу излазиле *Cetinjske novine* тако у Србији под окупацијом излазе *Beogradske novine*, и једно и друго као гласило Аустроугарске.

У чланку *Сћање у Београду* написано је: „Највећи дио грађана налази рада по надлештвима: неки као тумачи, други као преписивачи, затим као радници при општини, у електриној фабрици и на трамвајима, у штампаријама као преводиоци, и најзад у гостионицама и кујнама где се обично пије црна кафа, и читају хрватске, мађарске и немачке новине [...].

За ’школно – обавезну’ децу отворене су школе у којима предају хрватски учитељи ослобођени војне службе“ (*Српски гласник*, бр.78, стр.2).

²⁹ „Војно гуверенство редакцију ових listova није повјеравало ником изван својих оружаных снага“ (Martinović 1965: 207).

³⁰ Под насловом: *Новине на Цетињу, у Великој Србији* читамо: „На Цетињу такође издају астриске војне власти новине ’Црногорски Гласник’ који је штампан пре шест месеци пола латиницом, а пола ћирилицом, а сада само латиницом. Главни му је уредник Хрват др. Јурај Кумичић“ (*Велика Србија*, бр. 29: 2).

2.4.4. Након краткотрајне (петнаестодневне) **окупације Београда**, окупатор је на самом почетку јасно испољио своје намјере. Одмах је издато наређење да се ћирилични називи улица замијене латиничним. У дневнику Ј. Миодраговића (штампаном 1915. године) стоји:

„Једнога дана дође у општину оваква наредба: да се имена свима улицама испишу латиницом. Навели су за разлог што њихови војници не умеју да читају ћирилицу. Кад ово прочитамо, сви се згледасмо и очима се разумесмо, и као у један глас одлучисмо, да се ово *не изврши*.

Ама лако је ово решити; него како да га одржимо и како да се одбранимо; какав разлог да наведемо?

И гомила од 15–20 људи најразличнијега занимања за час нађе разлог: нема мајстора за то, и немамо ни новца да му платимо, те стога не може да се изведе [...].

Па, како је и ово било пред крај њихове владавине, то је на томе и остало. Више нису ни наваљивали. И тако у Београду не остаде трага од њиховог господарења. Иначе би свима изгледало, да се враћају у туђ и оскрнављен Београд“ (Миодраговић 1915: 70–71).

Дакле, аустријске власти су и за вријеме најкраће окупације Београда одмах покушале да изопште ћирилицу. За вријеме окупације ишло се све грубље и даље. Одмах након окупације аустроугарске власти су издале наредбу о забрани ћирилице. У документу (на њемачком језику, који овдје дајемо у преводу на српски) о **укидању ћирилице** на простору Србије, након окупације, стоји:

К. у. к. (Царски и краљевски) Војни генерални гувернманаш у Србији
Одељ. 8 бр. 597 Рес. 1916.

Предмет:

Укидање Ћирилице

За

Београд, 12. јун 1916.

АОК (Армијска Врховна Команда) намерава да овим у њојшћуности укине модерну Ћирилицу у службеном и јавном животи у Војном генералном гувернманашу у Србији, евентуално већ од 1. јануара 1917. године.

Од њочешка нове школске године ће се, ошћуда, у свим школама учити једино Латиница.

Сћарословенско црквено писмо у Православној цркви и православној веронауци ће се, насупрот шоме, као што је и досад било уређено обавезно задржати.

Окружне команде и мостобранска команда Београд имају да до 15 октобра ове године извешће о шоме, да ли је укидање модерне Ћирилице до наведеног рока, с обзиром на ћирилице у земљи практично изводљиво, као и да ли би са њошћичке тачке гледанишћу, у њошћу расшоложења сћановнишћива њо било прикладно.

Ушћује се свим окружним командама, мостобранској команди Београд и окружној команди Београда-града. У име гувернмана: Пошћис...

(Документ о укидању ћирилице налази се у: Архив Србије, фонд Војни генерални гуверман Србије 1915–1918, Политичко одељење – 8, свеска II, документ 38, скраћено Архив Србије, фонд ВГГ 1915–1918, ПО – 8, св. II, 38).

Наређење о укидању ћирилице спроводило се у дјело на терену, о чему извјештавају и свједоче многи листови и новине. У *Српском гласнику* у вези са забраном ћирилице налазимо: „По бечких листова сазнајемо да су Аустријанци у Србији забранили употребу ћирилице. Исто тако је забрањено поштом слати штампане ствари ћирилским словима. Огрешење о ову наредбу кажњава се затвором од 1 до 5 година, на основу закона од 5 маја 1869 године“ (*Српски гласник* 1916/54: 3).

Beogradске novine извјештавају 7. марта 1916. године о *Otvaranju privatnog poštanskog saobraćaja*, при чему се ћирилица изричито забрањује: „Јучер се је у понедјелјак десио важан догађај. Као што већ јављамо на другоме мјесту, carsке i kraljevske vojне поште I. razreda, u

posjednutim krajevima, otvorene su sada i za privatан саобраћај... Adresa мора бити написана на њемачком, хрватско-српском или мађарском језику. *Ћ и р и л и с а ј е з а б р а н ј е н а*“ (Београдске новине 1916/29: 3).³¹

2.4.5. На просторима које је **окупирао Бугарска**, поступано је на исти начин, само, рекло би се, још неумољивије и са већом жестином:

„На челу окупационих области које је формирала Бугарска био је војни гувернер, а власт су имали искључиво Бугари. Целокупан чиновнички апарат је доведен из Бугарске [...] са задатком да спроводе бугаризацију доведени су бугарски учитељи. У школама која је била обавезна за српску децу, настава је извођена искључиво на бугарском језику. Бугарској пропаганди била је подређена и настава историје и географије. Научници су добили задатак да 'докажу' етничку, језичку, историјску и географску припадност 'бугарског Поморавља' и Македоније матици Бугарској. На удару је била национална свест и идентитет српског народа. Како би српска интелигенција била уништена, похапшени су многи наставници и професори, свештеници, чиновници и политичари [...].

Употреба српских личних имена, натписа и језика, забрањена је, а уџбеници на српском језику систематски су уништавани. Срби су добијали нова презимена, а новорођена деца бугарска имена. Српске цркве су најпре скрнављене, да би потом у њих били доведени бугарски свештеници. Прослава крсне славе је забрањена“ (Радојевић – Димић 2014: 205).³²

---

³¹ Заstraшивање, као и пропаганда да се неће одашиљати писма писана српским језиком, довело је до тога да су Срби почели да пишу писма на бугарском и њемачком језику, што је наишло на жестоку критику са српске стране: „У последње време запажена је код нашег света једна појава, која која може да буде веома експлоатисана од наших непријатеља, а још више да вређа националну осетљивост наших далеких и племенитих савезника, који не знајући узрок тој појави могу врло лако закључити: да ми и поред све несреће, која нас је снашла, још непрестано гајимо симпатије на оне наше злотворе, што се данас као завојевачи башкаре по нашој лепој Србији.

Реч је о дописивању нашег света са Србијом на бугарском, а нарочито на немачком језику. Од како се почела добијати нека веза са Србијом, неко је вешто убацио мисао међу нас да се треба дописивати на немачком и бугарском језику, па је ствар свршена. Да није тако сви смо се уверили, али је ипак остала навика да палимо ђаволу свећу, т. ј. да се већином дописујемо са својима на бугарском и немачком језику. И ако је због блиског суседства са Швабама немачки језик у нашим школама заступљен са великим бројем часова, ипак ни изблиза ми немамо толико људи који пишу и могу писати на немачком језику, него многи замоли свога пријатеља или познаника да му напише једну карту како би добио ма какве вести о својима, које је у Отаџбини оставио. Сваком је Србину јасно зашто овако кореспондира, али није свакоме познато да ова наша попустљивост изазива смех код непријатеља, а резигнацију код наших пријатеља. Ствар на први поглед изгледа незнатна, али није тако јер и код најкултурнијег човека у извесним моментима поједина осећања надвладају сва остала, а кад је реч о патриотизму у оваквим приликама, онда нема ситница.

Пишимо, дакле, само српски, ња било ћирилицом било латиницом, јер и ову групу азбуку усвојио је гобар гео нашег народа“ (Српски гласник, 1/172: 3, понедељак, 4. јули 1916).

³² Међутим, одвајање од свог историјског наслеђа није мимоишло ни **Бугарску**, без обзира што је била савезник, из чега се јасно виде циљеви аустроугарске, прије свега аустријске политике. У прилогу *Nazivi ulica u Sofiji* стоји: „Sofijsko је gradsko zastupstvo zaključilo u svojoj posljednjoj sjednici, da se jedna ulica prozove bečkom, a druga berlinskom ulicom“ (Beogradske novine, 20. februar 1916, br. 22, str. 3). У чланку *Германизација Буџара* налазимо: „Својом спрегом с Немцима Бугари су постигли то да их ови на најбржи начин понемечавају, а немачку преплаву може из Бугарске отерати само савезничка војска“ (Српски гласник, бр. 214, стр. 3).

Сарадник њемачког листа „Аз Ујшаг“ објавио је своје биљешке о германизацији Бугара које показују, како он сам каже, до које су мјере бугарски званични кругови успјели да своју земљу подвргну утицају Беча и Берлина: „На сваком кораку у Софији среће се Немац. У улици Марије Лујзе и Трговачкој ул. већина шегрта су Немци, много немачких трговаца отворили су радње у центру вароши, и свуда у радњама виде се натписи: 'овде се говори немачки', 'овде је све немачко' и 'немачка школа за децу'.

Новине су пуне огласа немачких или аустро-угарских радња. На улици чује се само немачки говор. Немачке заставе вију се свуда, а намачки војници чувају стан немачког штаба, спроћу краљевог двора.

У *Србобрану* (Српски народни лист и орган савеза сједињених Срба Слога, Њујорк) у мају 1916. године стоји свједочанство о великом страдању Срба од стране Бугара, са намјером да се простор Македоније етнички очисти од Срба. Први на удару су се нашли свештеници и учитељи, који су „симболично“ слати на пут са намјером да буду ликвидирани, под слоганом „пошао у Софију“, што је значило „пут у смрт“, „ликвидација“:

„Избеглице из Битоља и околине причају да су бугарске власти наредиле становништву да се пријави ради пописа. Одмах затим издата је наредба да се у Софију упуте сви Срби, који су ту дошли из граница старе Краљевине Србије. То је значило, да одатле крену сви свештеници и учитељи. Држи се, да ниједан од њих није стигао до Софије, сви су на путу исечени. Бугари се сами хвале да је ова наредба за **пут у Софију, била миг за касапљење**. Тако се сада говори за некога кога нема да је **’пошао у Софију’**, што значи, да су га **Бугари смакли** [...].

На овај начин утиру Бугари пут за коначно сређивање балканских послова. Они желе да потпуно угуше српско име у оним крајевима Србије које они желе да поседну и ма што да се деси на крају овог рата, они ће изаћи пред европски конгрес и рећи: **’Изволите само видите! У овим крајевима нема Срба, све сам Бугарин!’**

После свега овога ми смо принуђени изјавити, да се мало и кајемо што смо онако горко оптуживали Турке за њихову сурову владавину у Србији за пет стотина година“ (*Србобран* 1916; Др. Николај Велимировић: 1916).

2.4.6. Нова власт је мијењала и **ћириличне натписе и називе улица** (чак и неких градова)³³: „’Берлински Тагблат’ јавља да су улице у Смедереву добиле друге, немачке називе, као Гетеова улица, Штетинска улица, Бранденбуршка улица, итд.“ (*Српски гласник* 1916/2: 2); хотел „Пошта“ прије се звао „Србија“ (*Велика Србија*, бр. 29: 2); „Крива Паланка је указом добила име Криворечна Паланка“ (*Српски гласник*, број 35, 2). Хотел Солун у непосредној близини жељезничке станице добија нови назив „Hotel Wien“ (*Beogradske novine*, 23. јануар 1917, бр. 41: 4).

Много је потресних свједочења о укидању ћирилице. У биљешкама Луке Лазаревића³⁴ упечатљиво је представљено са колико су се нетрпељивости и агресивности окупатори односили према ћирилици:

„Нема више ћирилице. Мржња према Србима и свему што је српско одредила је Аустријанце да одмах, чим су ушли у Београд, збришу ћирилицу. Нигде се није трпео никакав натпис, никаква фирма. Нареджено је да се излупају све плоче на којима су исписана била имена улица варошких. Са зграде Универзитета

’Аз Ујшаг’ завршава свој опис овако: ’Изгледа као да је каква германска Нијагара преплавилa Бугарску’ (*Српски гласник*, бр. 214, стр. 3).

И *Велика Србија* о овоме извјештава: „Сви Бугари изгледају Немцима сумњиви. Сви јавни састанци, политички разговори по кафанама и ресторанима изрично су забрањени...“ (*Велика Србија*, Солин, 14. април 1916, бр. 5, год. I, стр. 1).

³³ У *Српском гласнику* (30. јул 1916, бр. 197: 2) у чланку *Сћање у Србији*, налазимо податке о томе: „Букурешки дописник енглеског листа ’Ближи Исток’ описује стање у завојеваној Србији према причању једног Румуна који је недавно приспео из Србије у Букурешт: ’Београд је у неколико добио свој ранији изглед, и ако су у њему непријатељске трупе. Аустријанци су се постарали да му даду извесну нову боју, и да се лише непријатности што ће на сваком кораку сретати српска обележја. Зато су наредили да се преправе фирме на радњама, да хотели добију друге називе, и т. д. Тако, на пример, кафана ’Руски цар’ сада се зове ’Сала Цара Фрања Јосифа’, и све тако“.

³⁴ Лука Лазаревић (1857–1936), историчар и филолог, професор и директор у гимназијама у Србији, председник српског Удружења наставника, аутор више књига, објавио је своје записе 1919. године, непосредно након рата (према: Гордана Илић Марковић).

скинут је натпис 'Миша Анастасијевић свом Отечеству'. Све трговачке фирме морале су бити замењене другим, латиницом исписаним [...]. Ко је имао, с улице, на својој кући какав год натпис ћирилицом, морао га је уништити.

Пели су се на врх зграде Русије, да би уништили натпис на њој...

Латиница у канцеларијама, у школама, на пошти и телеграфу – свуда. Нигде се не прима никакав напис ћирилицом. Посмртне листе штампане су латиницом..." (Лазаревић 2010: 127).

Не са мање неподношења односили су се и према **називима улица** које су имале српски или руски предзнак, о чему, такође у својим *Биљешкама*, у прилогу *Називи улица*, пише Лука Лазаревић:

„С пуно поуздања у своју снагу да ће одржати што су једном заузели, уверени да ће Београд свакојачко, а могуће и још један део Србије остати у њиховим рукама – Аустро-Мађари стижу да чак и улицама београдским одузму њихова имена... Па бар да је тај посао узео на се какав паметан човек, већ га дали неком заврзану. Избор уличних имена таман одговара бистрини кумове памети. Карађорђева улица названа је *Доња*. Улица Краља Петра добила је назив *Саборна*. Васе Чарапића улица названа *Ваширојасна*. Вазнесенска улица доби име *Староцрквена*.

Равна улица Ломина названа је – Бог би га знао по чему – Бреговита. Молерова улица постаје – *Врђњанска* (шта ли му је ово?). Тргу престолонаследника Александра враћено је име Теразије.

Једна је улица добила име *Шљиварска* (а тамо нема баш ни једне шљиве). Друга нека названа је *Слеја улица*. Једну улицу назваше *Тамна*.

На угловима улица исписана су (наравно, латиницом), на зиду, црном бојом, имена улица, а понегде плавим плајвазом. Како су унакажена имена многим улицама! Онај Маџар, или Немац, који је исписивао имена, писао их је погрешно, онако како их погрешно и изговара“ (Лазаревић 2010: 117).

Покушај забране ћирилице није мимоишао ни **цркву**: „Званични језик у окупираним крајевима био је немачки... Врховна војна команда није издавала посебне наредбе за употребу писма у цркви. Аналогно наредбама о забрани ћирилице, поједини чиновници код војне управе, тумачили су да се **у цркви мора употребљавати латиница**, али свештенство се тога није придржавало... У црквеној администрацији у прво време морала је да се користи латиница (приликом преписке, вођења протокола и рачунских дневника). У априлу 1917. године дозвољена је употреба ћирилице, како унутрашњој, тако и спољној администрацији цркве..." (Радић – Исић 2014: 94).

2.4.7. Након окупације **Црне Горе** 1916. године, аустријска власт, наредбом генералног гувернера Виктора Вебера (Бр. Е 1873 ех 16. Ж. К.) од 18. септембра 1916. године (према: Брајовић 2005: 171), **забрањује употребу ћирилице** у школама, установама и поштанком саобраћају, а из школских програма искључује народне епске и патриотске пјесме, као и предмет Српска историја (Матовић 2014: 26). Школска документација, јавна преписка, са незнатним изузецима, одвија се на латиници: латиницом су писана школска свједочанства, школски програми, прављени разни спискови, издавана акта; чак се и црквена кореспонденција одвија на латиници; па и црквени поглавари (епископ Кирил, нпр.) пишу (и потписују) писма латиницом (Архива Будимљанко-никшићке епархије, према увидима у Архиву које нам је омогућио проф. Веселин Матовић).³⁵

³⁵ Школски програми су приближени, или преузети, из Хрватске; на Цетињу се одржавају књижевне вечери најчешће у вези са хрватским писцима. Позоришни и музички репертоар углавном је са садржајима из Аустроугарске и „савезника“. Свакодневно се у *Cetinjskim novinama* објављују програми и ниједном нијесмо пронашли српске (у склопу тога и црногорске) садржаје: нема на репертоару ниједне гусларске вечери (можемо мислити колико су Цетињани уживали у таквом програму). О овоме потврде налазимо у *Cetinjskim novinama*, у којима се налазе информације и обавјештења о културно-умјетничким програмима и репертоару.

О школству и писму у Црној Гори у *Beogradskim novinama*, које су на њемачком језику излазиле у Бечу, стоји да је **назив језика** у Црној Гори – **хрватски**: „Већ у пролеће су израђени нови удžбенци и наставни план по узору на аустријски и у септембру се могло у свим основним школама почети са наставом. У Старој Црној Гори су постављени црногорски, а у Новој Црној Гори аустријски и мађарски наставници хрватског језика (Истицање наше!). [...] Ћирилица ће бити задржана само у настави религије, а у осталим предметима је латиница“ (из: Reichpost, Wien, 8.11.1916, str.15; Pester Lloyd, Budapest, 5.11.1916, str. 8.).³⁶

Beogradske novine, у чланку *Novine na Cetinju*, саопштавају о намјери окупатора да издаје новине на хрватском језику, којима ће бити циљ да народ у земљи (тј. Црној Гори) учи латиницу, која је, како кажу, овдје веома мало позната. Првих шест мјесеци, новине ће излазити двостубачно (латиницом и ћирилицом), а након шест мјесеци само латиницом (ваљда су предвидјели да је толико потребно да се народ привикне на латиницу и научи је):

„Јавља се из стана ратне штампе: На Cetinju ће почети кроз који дан излазити новине, чији ће циљ бити, да обавјести тамошње становништво о таџним односима на свим бојним мјестима и постепено објаснити уредјење у Austro-Ugarskoj као и у окупираним областима; другим дијелом, да обавјести јавност у Monarhiji и neutralnim државима о односима у Црној Гори. Istovremeno ће овај list бити за учење латинице, која је у земљи врло мало позната. Главни уредник ових новина је др. Juraj Kumičić. Новине ће излазити **на хрватском језику** (Истицање наше!), најприје два ступца; један ће ступац бити штапан латински, други ћирилским писменима. Poslije шест мјесеци ће list бити штапан само латином, нашто се читаоци још у угледном броју новина упозоравају. Новине ће примати и огласе“ (*Beogradske novine*, 12. 03. 1916: 2).

Међутим, као што смо видјели, *Cetinjske novine* су, већ од првог броја (7. гујна 2016) излазиле само на латиници, док је *Vjesnik naredaba/Vјесник наредаба* потпуно прешао на латиницу већ у јануару 1917. године.

Однос према српском језику и ћирилици нашао је посебну примјену у **школском систему**. У школама је забрањена ћирилица. Поред коришћења латинице, постало је обавезно учење њемачког и мађарског језика. Наставнички кадар је замијењен, у понеким случајевима чак аустроугарским подофицирима (капларима), (Радојевић – Димић 2014: 199).

Наредбу о обавезној употреби латинице умјесто ћирилице гувернер је образложио потребом да се, на обострану корист, олакша комуникација између окупатора и поробљеног народа. Наводно, „непознавање писма аустријским органима отежавало је рад, а тиме и рјешавање молби и других питања грађана“ (Ракочевић 1997: 1250).

Поштански саобраћај такође је био обавезан на латиници. О томе у *Vjesniku naredaba* налазимо: „Podjedno се наредјује, да су у промету са Нјемачком и generalnim guvernerstvom у Varšavi – до даљњег – само у нјемачком језику дописивати смије. С. и К. врховно војно заповједништво“ (*Vjesnik naredaba*, 8. јануара 1917). Потом: „За поштанске пошљике из Crne Gore у иниоземство припушта се од сада и мађарски језик. С. и К. врховно војно заповједништво“ (*Vjesnik naredaba*, 13. марта 1917)... И на крају: „Припушта се само употреба нјемачког, мађарског, бугарског, турског и француског језика. Pismena натписа морају бити нјемачка или

Службена исправа (Увјерење Петра Радовића, општина Цетиње, нпр.) из времена аустроугарске окупације 1916. године, издата од војног гуверенства у Црној Гори: народност и вјера – српска, православна (Srbin pravoslavne вјере), све писано латиницом (*Црногорац* 38: 5).

³⁶ Ову информацију, цитат из новина, послала нам је колегиница Гордана Илић–Марковић, која је имала увид у *Beogradske novine* које су излазиле на њемачком језику у Бечу. Осим на уступљеном податку, дугујемо јој захвалност и за превод са њемачког на српски.

latinicom (*Vjesnik naredaba* od maja 1917. godine glede pripuštanja poštanskog prometa. Тачка 6, str. 14). И у Србији је учињено исто, са закључком: забрањује се употреба ћирилице (*Beogradske novine* 1916: 3).

2.4.8. У отварању **škola** и организовању школског система у **Србији**, окупатор се такође трудио да ништа не препусти случају и да све стави у службу аустроугарске политике.

Како налазимо у *Српском гласнику*, „приступљено је отварању **škola**. Издата је наредба да сва деца из основних школа морају походити школу. У тим школама предају хрватски учитељи који су извукли из војске и употребили да предају хрватски језик, са хрватским уџбеницима. И по неким местима у унутрашњости школе су отворене. Свуда хрватски замењује српски језик. Поред хрватског предаје се напоредо и немачки језик као обавезни предмет. У гимназијама је наређено да се поред горња два уведе и мацарски као обавезан“ (*Српски гласник*, број 114, Солун, четвртак 5. маја 1916. год.)

Школски систем, који је постојао у Гувернману, разрађен је у документу *Основни принципи за оснивање основних и средњих школа у окупираној области Србије*, у коме су прецизно одређени наставни програм, састав наставног особља и наставни језик: „Српски учитељи и професори нису се могли запослити у овим школама. Једино су веронауку, наставу о моралу и црквено певање предавали српски свештеници, а надзорни орган били су војни свештеници аустроугарских трупа. Половином јануара 1916. израдила је окупациона власт један школски план за отварање основних и средњих школа у Србији. Наставним програмом употреба ћирилице била је забрањена, што је изазвало оскудицу уџбеника јер се чак ни српски уџбеници из Војводине, писани ћирилицом и одобрени на подручју Монархије, нису допуштали у Србији“ (Радић – Исић 2014: 87).

Школе су отворане са циљем да преваспитавају српску дјецу, али и да их одаље од српских националних симбола, иако се тежи представити другачије. Према овим извјештајима, српска школа је дјецу до сада учила кривој историји и култури, стављајући школу у службу политике, затровали су младе душе, па ће им окупаторска школа пружити право знање и културу. *Beogradske novine* извјештавају о усхићености и радости српског народа због отварања школа (све уз присуство аустријских националних симбола), о сузама радосницама мајки, што све, заиста, звучи исувише неујерљиво, лажно и малициозно. То се најбоље види из образложења окупационих власти, које је објављено у *Beogradskim novinama*, у чланку *Otvorene prve osnovne škole* у Beogradu:

„**Na lijepom je proljetnom vremenu** bilo u četvrtak 10. februara u deset sati prije podne **svečano otvaranje prve osnovne škole u Beogradu** u prisuću Preuzbišenog gospodina vojnog generalnog gouverneura podmaršala grofa Salis-Seewisa. Pred školom se je skupio mnogi narod i mnogo, vrlo mnogo djece. Na školskoj su zgradi bila **izvješena velika dva crno-žuta carska barjaka**, a pred ulaz je u školu bila postavljena vojna glazba pješ. bečke pukovnije... Kada se je u automobilu dovezao gospodin generalni gouverneur **svirala je glazba c a r e v k u**, koju su svi prisutni slušali otkrite glave. Dojam je ovog časa bio velik i **mnoga je majka jedva krila suze** [...].

Deseti će dan mjeseca februara biti zapisan zlatnim pismenima u kulturnoj povijesti Beograda. Taj je dan u prisustvu preuzvišenog gospodina vojnog generalnog gouvernera grofa Salis-Seewisa svečano otvorena prva osnovna škola u Beogradu.

Nije taj dan toliko značajan i važan, što je nakon dugog prekida u Beogradu opet otvorena prva osnovna škola nakon okupacije, nego što je otvorena škola, kojoj je zadaća **pružati djeci pravo znanje, pravu kulturu**. Ovu zadaću srpsko školstvo, osobito za vladavine Petra Karagjorgjevića, nije pravo shvatilo.

У Србији је све, па и школа, стављена у службу политике. Учитељи нису били одгојитељи дјеце, него политички агитатори, који су **trovali nezrele i lako prihvatljive mlade duše povjerene im djece**, једнако као су Петар

Karagjogjević i njegovi ministri zatrovali cijeli narod i doveli ga na put propasti čitave zemlje. Na uvodnom je mjestu bilo govora o ovoj agitaciji, ovdje je spominjemo jedino radi saveza.

Nitko ne može srpskom učiteljstvu poreći efektivno znanje, ali njihovo je djelovanje od prvog početka bilo skućeno, jer je sljedovalo samo određene političke ciljeve. Samo da navedemo jedan primjer: u srpskim je školama učena bezdušno iskrivljena povijest, uslijed čega su djeca dobila skroz krive pojmove o misiji svoje domovine i raznih mogućnosti, koje bi mogle nastupiti. **Na ovakvom zemljištu uspijevali su samo drugovi jednog Principa ili Čubrilovića.** Naravno, da je kraj ovakvog posla preostalo malo vremena za pravi kulturni rad. Pošto su srpski moćnici imali novca za sve drugo prije li nego za škole, ostalo je školstvo daleko, daleko iza onog u susjednoj Monarkiji“ (*Beogradske novine*, 13. februara, 1916, br. 19: 1).

Тежећи да придобију народ, окривљују српске власти за „неписменост“ и „криво васпитање“ дјеце, те личну добит и неиздвајање средстава за школство:

„Nije nam ni na kraj pameti da od svojih vogja zavedeni i teško iskušani srpski narod činimo odgovornim za žalosno kulturno stanje, koje se ogleda u gornjim ciframa. Odgovornost za to nose oni koji su sa svojim koterijaškom politikom i sa svojim koterijaškim gospodarenjem skrivali, da u ovoj maloj zemlji penzije bivših ministara i visokih državnih činovnika iznose više, nego li se je izdavalo za čitavu nastavu. Ali upravo zato jer na svakom odgovornom upravljaču sudbinom jednog naroda počiva i odnosno pučke izobrazbe velika odgovornost, bila je jedna od prvih i najvažnijih briga carskog i kraljevskog vojnog generalnog gouvernementa, da se srpskom podmlatku, na kojem počiva budućnost srpskog naroda, nakon ratnih godina, u kojima je moralo zapeti svako kulturno nastojanje, što prije i izdašnije opet pruži blagodat redovite školske obuke“ (*Beogradske novine*, br. 24, 24. februara 1916, Godište II, strana 1–2).

Истовремено у *Beogradskim novinama*, окупаторска власт лицемјерно покушава да оправдава и велича своје злочине, представљајући се као спасилац народа, пун љубави и бриге:

„One tisuće djece, kojima tobožnji „neprijatelj“ otvara vrata u hram znanja i umjeća, brinući se pun ljubavi za njih i dajući ih u njihovom materinjskom jeziku pri ovom prvom koraku u život voditi od čestitih, savjesnih i požrtvovanih učitelja i učiteljica, imadu da prema intencijama, što ih je Njegova Preuzvišenost vojni generalni gouverner grof Salis-Seewis tako jezgrovito razložio prigodom otvorenja prve osnovne škole u Beogradu – **jednom postanu potpuni ljudi.** Treba da nauče život bistrim pogledom posmatrati, prosvjetljenim umom shvatati i blagolsov ozbiljnog i realnog u pravu korist naroda uperenog rada štovati i cijeniti, pa će onda i srpski narod mirnim pouzdanjem moći da gleda u bolju i sretniju budućnost“ (*Beogradske novine* 1916/19: 1).³⁷

Међутим, праву, и потпуно другачију слику о отварању школа у Србији налазимо у *Српском гласнику*. Српска дјеца су свуда приморавана да иду у школе, које су отворане са задатком да пропагандно дјелују: „...приступљено је отварању школа. Издата је наредба да сва деца из основних школа морају походити школу. У тим школама предају **хрватски учитељи** које су извукли из војске и употребили да предају **хрватски језик, са хрватским уџбеницима.** И по неким местима у унутрашњости школе су отворене. Свуда хрватски замењује српски језик. Поред хрватског предаје се напореда и **немачки језик као обавезни предмет.** У гимназијама је наређено да се поред горња два уведе и **маџарски**

---

³⁷ Према пријетећем и обавезујућем позиву за упис у школе, објављеном у *Beogradskim novinama*, види се колико је окупатору било важно да школује (односно, прешколује и преваспитава) српску дјецу: „Сви дјаци и ученици средњих школа (realke, gimnazije, трговачке школе, затим ученици учитељске школе, стручне и занатске школе) из Београда треба одмах да се пријаве са својим свједоџанствима градском одбору, Макензијева улица бр. 40. дјаци, који нису оvdje, имају пријавити њихови сродници, а ако је могуће нека донесу и свједоџанства. Тко се не јави за три дана, послјие објављивања ове заповјести, бити ће казњен. Београд, 4. марта 1916. г. Carsko и kraljevsko kotarski заповједник major Franz s.r.“ (*Beogradske novine*, 5. mart 1916, br. 28, str. 2).

као обавезан“ (*Српски гласник* 1916/114: 2). Слично налазимо и код Луке Лазаревића: „Основне школе. За наставнике није узет ниједан од пређашњих београдских учитеља, иако их је било тада у Београду, и старијих и млађих, више од двадесет... Довели су неки шкарт учитељски – а ко зна да ли су то и били наставници! – из разних места у Хрватској и Маџарској“ (Лазаревић 2010: 114).

Како потврђују прилози у *Српском гласнику*, у школу су дјеца слата под великом присилом и пријетњама, а у Београд су довожена возовима из разних градова Србије да би се, макар унеколико, попуниле школе:

„Још крајем децембра аустријске власти у Београду строгим наредбама, под претњом великих казни, позвали су становништво да сву децу која су дорасла за школу и која су раније ишла у основну школу, пријаве за упис јер ће се, бајаги, наставити школски рад. У једном броју загребачког 'Обзора' од 8 фебр. по н. в. међутим, читамо да се од тога дана пријавило свега 380 деце у све разреде основних школа.

Шта је то? Зар у Београду нема више деце, мада аустријски листови на све стране трубе како су недељама читави возови београдског становништва стизали у Б е о г р а д? Ми знамо да је у Београду радило око сто двадесет учитељских снага у основним школама, а зар сада да нема ђака основних школа ни за пет наставника? Не дирајте нам децу јер ће вам и чукунунучад задрхтати кад се спомене српско име!“ (*Српски гласник*, 1916/42: 2). А у другом броју налазимо: „За 'школно – обавезну' децу отворене су школе у којима предају хрватски учитељи ослобођени војне службе“ (*Српски гласник* 1916/78: 2).

Као и у Београду, на исти начин су се окупаторске власти понашале и у другим градовима. Податке о школовању у служби Аустроугарске, избацивању свих националних обиљежја, злоупотреби школе и дјеце, тортури над народом и дјецом, налазимо у књизи *Школовање у Србији* (Општинска „Реална Гимназија“ у Крагујевцу), гдје, између осталог, стоји:

„Од уласка непријатеља у Крагујевац 18./31. октобра 1915. године, настало је страшно и црно доба за наш град [...]. Српска интелигенција, српска омладина, после изгубљене слободе, после најлепших и најдивнијих момената народнога херојства у великом делу, стицајем прилика, остала је у земљи, где је непријатељ почео да суди, влада и господари по своме плану, систему, уверењу и убеђењу [...]. Непријатељ је [...] српску омладину сматрао за бунтовничку, њене наставнике и васпитаче за највеће пропагаторе српских идеала и с тога се увек трудио, да омладину што више угњетава, да је од својих наставника, који остадоше на своме огњишту, што више отуђи, и да васпитачима забрани сваки додир, сваки састанак с њим. Било је више места у Србији, где се тако **вршио грозан притисак на душу наше деце**. У таква места спадао је и Крагујевац [...].

Још само њен лепи натпис ћирилицом: 'Гимназија', који мрски непријатељ није могао избрисати подсећао је на драге школске часове, у којима онако сретно и слободно васпитавамо нашу омладину, чији се родитељи и браћа још непрестано туку за слободу Отаџбине“ (*Школовање у Србији* 1916: 167, 168).

Истовремено је забрањиван упис Срба у Аустрији, а већ уписани су искључени са даљих предавања. У чланку *Србима из иностранства забрањен упис на Бечки универзитет* налазимо: „На Бечком универзитету је у току акција која има за циљ да се Србима из иностранства не дозволи упис. У току јучерашњег дана у ректорату поднета молба коју су потписали бројни професори (*Deutsches Volksblatt*, 12. јули 1914, 4)...

Једна луда ствар. Беч, 29. јуна. На бечком Универзитету учињен је покрет, да српски ђаци буду искључени са даљих предавања на овоме Универзитету. Како 'Дојчес Фолксблат' тврди, потписало је више универзитетских професора молбу у овоме смислу и предало ректорату (Политика, 4./14. јул, 2)“, (Илић–Марковић 2014: 112).

На исти начин, као према српској школи, манифестовао се однос окупатора и према **српској књизи**. У чланку *Српска књига* Лука Лазаревић пише да је и српска књига, нарочито што је још и штампана ћирилицом, доживљавана као ватрено оружје:

„Српска књига. Српска књига била је окупаторским властима опасна исто тако као и ватрено оружје. Још првих дана по уласку њихову у Београд, све су књижевне радње затворене. По добивеној концесији, могао је један по једна књижевник отворити радњу, али је морао одмах поднети тачан списак књига које има у радњи. Комисије су прегледале књигу по књигу. Све српске књиге, све ћирилицом штампане, однесене су. Ваљда се и оне рачунају у ратни плен. Изреком је забрањено било књижевницима да иједну књигу, ћирилицом написану, држе у излогу...

Одузети су уџбеници наши. Није слободно било продавати ни речнике за српске школе.

Прописи, прописнице, вежбанке – све је извучено из књижевника и уништено. У српским књижевницима у Београду могли сте купити немачку и мађарску књигу, хрватске уџбенике, издања разних друштава и установа хрватских, само нисте могли добити никакву српску књигу...“ (Лазаревић 2010: 74).³⁸

Тако је и са **штампаријама**: „Затворене су одмах све штампарске радње. Државна штампарија опљачкана је до последње стварчице...

Сва ћирилична слова из свију штампарија су уништена“ (Лазаревић 2010: 75).

2.4.9. Слично стање захватило је и Црну Гору. Школство је било стриктно подређено аустроугарским политичко-идеолошким циљевима, регулисано и усмјеровано строгим прописима и мјерама: „За мјеродавне факторе Аустро-Угарске заинтересоване за Црну Гору, школство је било не само културно-просвјетно него првенствено политичко питање [...]“.

Школе у Црној Гори престале су да раде у октобру 1915. године, када су због ратне ситуације учитељи и професори упућени у војне јединице. По наредби Генералног гувернерства, основне школе су поново отворене у марту 1916. године, али само у цетињском и барском округу [...]. Нормалан рад у свим школама на подручју Црне Горе отпочео је септембра 1916.“³⁹

И у *Српском гласнику* (5. 8. 1916), у чланку *Школа у Црној Гори*, налазимо податке о начину отварања школа у Црној Гори и циљу који се тим желио постићи. Начин и циљ се умногоме поклапају са онима у Србији: „’Народни лист’ од 18. јула јавља да ће се у Црној Гори отворити основне школе. Организација и уређење тих школа поверено је дубровачком школском управнику Поседелу.

Аустријанци, мада им гори испод ногу, труде се да изгледају као да су за вечита времена посели српске крајеве“.

Све је било под јаком контролом, ништа се није препуштало случају, бирани су подобни учитељи, који су најчешће, као и у Србији, довођени из Хрватске: „Учитељи који су прихватили службу морали су претходно да потпишу свечану изјаву да ће се

---

³⁸ „Листа уџбеника за београдску гимназију за време окупације – за предмете Српски и Историја – Марећић: *Hrvatska gramatika*, Дивковић: *Rečenica*; Богдановић: *Pregled hrvatske književnosti*; Клајић: *Atlas za hrvatsku istoriju*; Петрачић: *Hrvatska čitanka*; Броз – Боранић: *Hrvatski pravopis*; Ђурмин – Босанас: *Čitanka*; Дрехслер: *Hrvatska čitanka za više razrede*; Шишић: *Povjest Hrvatske*; Сркулј: *Izvori za hrvatsku povjesnicu* (Кангра, Јован / М. Костић (прир.): *Наставник*, 150f.)“ (Илић–Марковић 2014: 183).

³⁹ И даље: „Генерално гувернерство издало је 29. маја 1916. објаву да се сва учитељска мјеста у земљи имају сматрати од 15. јуна упражњеним, а учитељи школа и забавишта стављају се на располагање. Учитељима који су намјеравали да и даље остану у служби скренута је пажња да до 15. јуна морају поднијети молбу надлежној окружној команди и навести мјесто у којем желе службовати. У противном, онај ко се не буде јавио до одређеног рока биће сматран као да се одрекао учитељске службе...“ (Ракочевић 1997: 248).

покоравати свим заповијестима војне управе, да се неће бавити ни у школи ни ван ње политиком, да противу војних власти неће ни сами мржњу подстицати, нити трпљети да се она развија, нити било шта предузети да се мржња противу војне силе аустроугарске државе шири, него се обавезује да ће омладину одгајати 'за поштене, радне и својим дужностима одане људе' (АЦГ, ф. окупација, округ Цетиње, школска акта 1916. и 1918. год.)“ (Ракочевић 1997: 248). Службеници су се, као што се види, или обавезивали да раде у складу са окупаторским наредбама, или су довођени учитељи са таквим опредјељењем: „Генерално гувернерство је настојало да извјестан број учитеља доведе са осталог српскохрватског подручја, нарочито из Хрватске“ (Ракочевић 1997: 249).

За основне школе прописан је нови програм, који је ступио на снагу 1916/17. године.⁴⁰ По овом програму уведена је латиница у школама, а из програма је одстрањено све што се односило на Србију, историја, јуначке и друге патриотске пјесме. „Програм основних школа био је донекле прилагођен програму основних школа у Хрватској“ (Ракочевић 1997: 251).

Аустроугарске власти поклониле су нарочиту пажњу школовању муслиманске и албанске дјеце.⁴¹ Отваране су албанске школе и у мјестима гдје уопште није било албанске дјеце: „Са Цетиња јављају да су војне власти отпочеле да отварају у Црној Гори арбанашке школе! Поред неколико школа, отворених у новим крајевима, Плаву, Плевљима и т. д. отворене су арбанашке школе и у старим крајевима, у Подгорици, Бару и Колашину, иако за толику српску дјецу у цијелој земљи нема ни једна средња школа, као што у свијем тим нашим мјестима нема ни једне једине арбанашке породице“ (Глас Црногорца 1917: 4).

Cetinjske novine у чланку *Otvaranje albanske škole u Plavu* забиљежиле су овај догађај, као још једно свједочанство о проалбанској политици Аустроугарске:

„Naše je uredništvo primilo sljedeći dopis:

’Napokon dočekasmo dugo željkovani čas. Zauzimanjem c. i k. generalnog guvernerstva dobismo mladog albanskog učitelja S. Krstića, koji nam 30. aprila svečano otvori školu. Koliku je radost i veselje toga dana imalo malo mjesto Plav, najbolje se je opazilo onoga jutra, kad se sva sila vesele dječice okupila u učionu, e da započnu sveto djelo, školsku obuku. Tim veće veselje bješe po nas, kad začusmo gospodina učitelja, gdje govori milim nam arbanaškim jezikom, te da istim ima da poučava u školi. Dječica, a i odrasli veoma rado pohađaju školu, iako je sada doba, kada najviše trebaju u domaћim poslovima.

Za školu, tu svetu blagodat, treba sve da ostavimo ili da se ma kako pomognemo, ali našu djecu u školu treba da šalјemo, ta sretnijeg časa ne mogasmo dočekati, nego što eto dočekasmo, da nam se djeca uče u svome materinskom jeziku Arbanaškom – Plavljani.“ (*Cetinjske novine*, br. 82, Cetinje, God. II, septembar 1917, str. 2).⁴²

---

⁴⁰ „У основним школама били су заступљени ови предмети: наука хришћанска, читање, матерњи језик, рачун, земљопис, историја, биологија (комбинована са привредом, хемијом, ботаником, хигијеном, и пољопривредом)“ (Ракочевић 1997: 250).

⁴¹ „Албанске школе су отворене на више мјеста у Метохији, затим у плаву, Гусињу, Улцињу. Албанска школа у Плаву отворена је 30. 4. 1917. У тим школама настава је извођена на албанском језику, али, с бзиром на услове, то није било могуће одмах спровести...“

Осим албанских, постојале су и католичке – вјерске школе, које су, по ријечима аустроугарске Врховне команде Конрада, осим културно-просвјетне имале и пропагандну мисију...“ (Ракочевић 1997:252, 253).

⁴² Паралелно са спроведеним процесима у Црној Гори радило се и на аутономији Албаније. У прилогу *Autonomija Albanije* стоји: „Vrhovni zapovjednik za Albaniju izdao je dne 23. siječnja, na godišnjicu ulaska austro-ugarskih četa u zemlju proklamaciju, u kojoj se albanskom narodu u izgled stavlja skoro uređenje samouprave. Austro-Ugarska monarhija, koja je uvijek nastojala, da očuva jedinstvo toga naroda i integritet albanskog zemljišta, počimlje time da djelotovorno izvršuje svoju sklonost prema tome narodu. I u tome se mi bitno razlikujemo od naših

Аустроугарска није отварала средње школе у Црној Гори⁴³: „Црна Гора је од средњих школа пред рат имала шест гимназија и учитељско-богословску школу. Под окупацијом није била отворена ниједна средња школа“ (Ракочевић 1997: 255). Од оних који су завршила основну школу, вршила је одабир по политичкој и идеолошкој подобности и слала их на „школовање“ у Аустрију: „Врховна команда је дала сагласност да могу црногорски студенти и средњошколци продужити школовање на факултетима и средњим школама у Аустро-Угарској, али само они ’без политичке замјерке’ (АЦГ ГГ, Турн Буријану, 31. 10. 1916)...

Стипендије је додјеливало Генерално гувернерство, и то на основу предлога окружних команди и личних оцјена. Првенство су имали они кандидати који су према оцјени власти били политички незамјерени, као и дјеца оних родитеља који су се налазили у служби окупаторских органа власти или оних за које су за окружне команде дале мишљење да су лојални према Монархији“ (Ракочевић 1997: 259).

До детаља се пазило ко ће се, гдје и на који начин школовати, са прецизираном и планираном политичко-идеолошком профилацијом ученика (нарочито оних школованих у Србији које је требало „преваспитати“) и школа (школовање је углавном настављано у Аустро-Угарској): „Већ у априлу 1916. године командујући генерал Босне и Херцеговине Саркотић извјештава Врховну команду да у Црној Гори има неколико стотина студената-ђака, који су се већином школовали у Србији па су усљед рата морали прекинути школовање. Према његовом мишљењу, овим ђацима-студентима требало је омогућити да продуже школовање у монархији, јер би се тим начином најбоље утицало на њихов одгој, што би условило и њихово ослобођење од великосрпске идеје. Средства за њихово школовање не би смјела доћи у питање, по мишљењу Саркотића, јер би се она исплатила интересима Монархије (STAW, Саркотић Шефу врховне команде, бр. 1185, 27. IV 1916)“ (Ракочевић 1997: 256).

2.4.10. И друга су национална обиљежја забрањивана.

---

neprijatelja. Dok ovi bog zna odkada već „oslobađaju“ male narode, koji ni za čim ne čeznu toliko, nego da i dalje ostanu oslobođenju istom onda, kad je u našoj moći, a da se još ni samo ne mogu osloboditi naše željezne šake, dotle mi govorimo riječ o oslobođenju, istom onda kad je u našoj moći, da zadanu riječ i isкупimo. Tako je bilo u Poljskoj, a tako je eto i u Albaniji.

Austro-ugarske čete, koji danas kao prijatelji stoje u zemlji, dođoše u nju u ime Monarkije, koja, kako proklamacija veli, nastoji, da dade narodu uređenu upravu, poštujući njegovu vjeru, jezik i narodnu osebnost, stara prava i običaje tog naroda, pa da sigurnošću za osobni integritet, čast i imutak pojedinca iscijeli raner, što su ga priješnji meteži i ratovi zemlje zadali, a narodu da se prokrči put boljem razvitku. Ovom upravom bit će albanski narod, koji je nažalost dugotrajnim nesređenim prilikama zaostao i u svom kulturnom i gospodarskom razvitku, pripravlje i odgojen, da će tako brzo, koliko je to samo moguće moći izvršiti svoje pravo samouprave, ne zapadajući kao u prošlosti na stranputice. Čim budu stvoreni preduvjeti za zemaljsku autonomiju, Austro-Ugarska će ne časeći uspostaviti albansku samoupravu, pa ne će svoju djelotovnu zaštitu ni kasnije toj zemlji uskratiti.

U spoznaj, da je vrhovni ratni gospodar onih četa, što u Albaniji stoje, podjedno i zaštitnik svih pravednih želja albanskog naroda, moći će taj narod, uzdajući se u Monarkiju i njezinu obranbenu silu, mimo da gleda u susret svojoj budućnosti“ (*Cetinjske novine*, broj 49, Cetinje, dne 1. februara 1917, god. II. str. 1).

⁴³ „Генерално гувернерство је у почетку љета 1916. године намјеравало да отвори три гимназије, и то на Цетињу, Никшићу и Подгорици... Упис у гимназије, као и занатлијске и трговачке школе, имала је да врши специјална инспекција коју би сачињавала лица из Аустро-Угарске. Дјеца одабрана за стручне школе имала су бити упућена у школе у унутрашњости Монархије. Гувернерство је разматрало ово питање, првенствено као политичко, и заузело је став да се средње школе не могу повјерити политички непоузданом црногорском наставничком кадру, који је добрим дијелом био и интерниран. Рјешење је било једино у добављању наставничког кадра из Монархије, са чим је гувернерство и рачунало“ (Ракочевић 1997: 256).

2.4.10.a) Забрањена је српска (и црногорска) плаво-црвено-бијала **застава** у Црној Гори, али је, да би Црну Гору, ваљда, тиме што више одвојили од Србије, уз обавезну црно-жуту аустријску заставу, те хрватску и мађарску, па и албанску, дозвољено истицање и староцрногорске заставе:

„Dozvoljene zastave u **Crnoj Gori**. Na području c. i k. generalnog vojnog guvernerstva u Crnoj Gori smiju se pri svečanim zgodama izvijesiti zastave u austrijskim i ugarskim (hrvatskim) državnim i zemaljskim bojama.

I prigodno izvješivanje zastave s nama saveznih država je dozvoljeno i zastava albanskih boja (crno-crvene); naprotiv su bezuslovno zabranjene zastave svih država, koje se nalaze u ratnom stanju s austro-ugarskom monarhijom ili s njezinim saveznicima.

Prema tome su zabranjene i srpske narodne boje (crveno-plavo-bijelo); naprotiv nema se ništa protiv upotrebe starocrnogorskih zastava (crvena sa bijelim rubom i s bijelim krstom u sredini).

Lojalno crnogorsko pučanstvo znat će sigurno dostojno ocijeniti ovaj obzir prema svojoj vlastitoj historijskoj zastavi te će istu pri iskazivanju lojalnih nazora rado upotrebiti“ (Cetinjske novine 1917: 2).

2.4.10.б) Тако је било и у **Србији**. Након краткотрајног заузимања Београда 1915. године, власт је одмах замијенила српску **заставу**:

„Црно-жута застava. Онога дана кад је аустријска војска ушла у напуштени Београд, у среду новембра 1914, прва им је брига била, да заузму Двор и да на њему истакну своју заставу [...].

[...] Морао се дакле на најбржу руку наћи мајстор и морало се настати, да се до мрака и направи и истакне на Двор аустријска застava. И пред вече по тавану Двора српскога пентрао се српски мајстор да скине српску заставу с њега и истакне аустријску! И то је био први знак покорења престонице и подчињености становништва новом господару.

Застava, ово свето знамење јединства народнога, сад нас цепа, сад нас одваја од мајке Србије и додаје онеме, од кога је пропиштао наш народ преко Саве и Дунава и од кога вековима пиште толики милиони других Словена! Зар и ми сада тамо да идемо?! Не дај Боже [...].

А како је било нама, заосталом становништву, гледати ово, то ми никад не можемо речима исказати [...]

Морао је, дакле, српски мајстор са српског Двора скинути српску заставу а попети аустријску. А ми смо сви то морали да гледамо и да трпимо. До мрака су Аустријанци истакли још две: маџарску и некакву хрватску. (За знак ваљда, да су те три нације: аустријска, маџарска и хрватска овладале Србијом?). Сутрадан је г. ђенерал са свом помпом војничком истакао ове заставе и на Граду [...]

И тако смо ми сами истакли и пуних тринаест дана гледали ово знамење свога ропства и своје подчињености...“ (Миодраговић 1915: 95-101).

Прва окупација и скидање заставе није дуго трајало, на опште народно задовољство:

„А онога знаменитога, онога најсрећнијега дана у животу београдског становништва, у Уторак 2 Децембра, када је наша храбра војска с Краљем – херојем на челу ушла у Београд [...] грађани су се постарали да скину ту крпу са српског Двора, која их је вређала и понижавала толико дана и да српски Краљ не уђе у српски Двор под туђом заставом [...] И јутрос [...] српска нога је ушла слободно, ушла у Двор, попела се и на таван, и скинула ову 'црно-жуту крпу', а попела српску тробојку. И не зна се ко је био срећнији: или онај ко је ово извршио, или ми који смо ово гледали [...]. Свима је изгледало не само да васкрсавају из мртвих, да живе, него да граде општу кућу, за срећан заједнички живот свих Срба.

За тили час, па је црно-жута застava лежала оборена на земљи, и кад је аутомобил с Краљем долазио из цркве и улазио у Двор, Београђани су је прострли на самој капији, те је аутомобил прешао преко ње, и док је он улазио у двориште и окретао се, Београђани су је дигли одатле и однели те прострли на степенице, којима је Краљ имао ући у Двор. Тако је Краљ прешао преко ње. И то је била лепа символизација онога што је било: Тесарска војска која се до јуче онако гордо кретала и ширила овуда, лежала је сад пред ногама Његовог Величанства Краља Србије и молила за милост [...]

И тако је ова 'крпа' која нас је понижавала пуних тринаест дана, напослетку сама доживела понижење. А Краљ српски ушао је у Двор опет под српском заставом...."⁴⁴ (Ј. Миодраговић 1915: 95–101).

Након нове и дуготрајније окупације све српске заставе су, наравно, опет поскидане и замијењене.

2.4.11. **Спаљивање српских књига** није потпуна новина у овом последњем рату, српске књиге су спаљиване и у Првом свјетском рату: „У Велесу у колико су старији и озбиљнији људи били резервисани и мало одушевљени доласком Бугара, у толико је одушевљенија младеж, нарочито дечурлија.⁴⁵

Иницијативом дечурлије, а подстрекавањем бугарских власти одржан је митинг пред зградом српских власти у Велесу. На митинг је сваки донео српске уџбенике и књиге које је имао, и после неколико одушевљених говора противу Србије и српског режима у Македонији, почело је паљење српских књига. Почетак је дао, кажу, 'околиски начелник'

---

⁴⁴ Какву је симболику и значај имала застава говори и запис у Ратном дневнику (ЗАСТАВА – Жил Кларти): „Застава, то је – запамтите добро – казано једном речју, представљено једним предметом, све што је сачињавало и сачињава живот сваког од нас: огњиште, на коме смо се родили; кутак земље, на коме смо расли; мајка, кад нас љуља, и отац, кад нас прекорева; прве године; прва суза, наде; снови; маштања; успомене. Застава – то су све те радости уједно, све окупљене у једну, најлепшу реч на свету: Отаџбина“ (*Рајини дневник*, бр. 202, стр. 807).

⁴⁵ О српском националном и сваком другом страдању свједоче ријечи из *Српској гласници* из тешке 1916. године: „И Бугари и Аустријанци учинили су све што је могуће учинити, да се ономогући свако сазнање о ономе што се у Србији дешава. Тежећи да Србију потпуно издвоје од свега света, они крију чак и оно што нема никакве везе са ратом. Али се ипак, по вестима које с времена на време допиру до нас, зна по нешто о стању у Србији. Највише се пак сазнало, кад је ослобађањем Битоља мало одвијен вео, којим је цела наша земља била умотана.

[...] Зна се, на пример, да су бугарске власти распродале све ствари наших чиновника, да су у целој Србији продавана, као безвласничка, имања, да су читави гарнизони храњени и појени отетом храном и пићем. На великом броју бугарских заробљеника виђени су комади нашег народног одела [...].

Администрација целе земље углавном је војничка. Грађанске су власти свуда подређене. Лако је замислити какав може изгледати војнички режим једног бездушног непријатеља [...].

И аустријском и бугарском режиму главна је тежња да не само униште све трагове нашег државног живота, већ да нас униште као нацију. Аустријанци то чине с намером да од нашег народа створе неку безобличну анационалну масу становништва, а Бугари – ни више ни мање – него да створе од њега Бугаре. Вештачком административном поделом хоће се да се прво ослаби народна отпорна снага. Цепане Србије на два дела служи као основа томе раду. У делу који је Аустрија окупирала, она је још и даље извела то цепање народне снаге: у новим крајевима Србије заведена је друкча администрација него у старим. Црна Гора је такође подељена на нову и стару Црну Гору [...]. Административним цепањем и ометањем сваког општења између појединих делова нашег народа, Бугари желе да поједине делове нашег народа изолују један од другог. Бугари су због тога протерали из нових крајева све породице које су родом из старих граница.

Уништава се све што подсећа народ на његову заједницу. **Бугари су уништили сваки примерак српске књиге**, до кога су могли доћи, уништили све школе и основали своје са бугарским језиком и наставом у бугарском духу, уништили нашу црквену организацију. Аустријанци се нису показали много културније у том погледу. Они су избацили ћирилицу и стари календар из употребе. Све су културне установе у земљи уништене, све старине упропаћене или однесене. Народ се приморав на прослављање аустријских и бугарских патриотских свечаности, деца такође. Сва се средства употребљавају, да се у народу створи уверење, да је стање створено инвазијом дефинитивно. Распростиру се лажни гласови о српској војсци, о победама централних сила, о спором миру. Основани су нарочити листови у циљу завођења народног мишљења. Хоће се да се очајно стање нашег народа учини још очајнијим убијањем сваког надања. Од целе је наше отаџбине створена једна тамница, на чијим је зидовима непријатељ исписао речи, које је један велики песник у машти видео на вратима пакленим: 'Оставите свако надање, ви, који сте унутра'" (*Српски гласник*, бр. 325, 4. децембар 1916, год I, стр. 1).

који је митинг и отворио подужим говором. По целом Велесу тога дана носиле су се српске књиге и палиле, с повицима погрде на адресу Срба“ (*Српски гласник* 1916/24: 1).

2.4.12. Такође је пљачкано и одношено и **културно и умјетничко благо**, пљачкани су музеји, библиотеке, галерије од стране разних окупатора:

„Извештени смо да је до сада из похаране ’Народне Библиотеке’ из Србије пренесено у Софију 140.000 свезака“ (*Српски гласник* 1916/90: 2). Слично се десило и са Народним музејем: „Сазнајемо да су Аустријанци, кад су решили да присвоје Народни Музеј у Београду, одлучили да здипе и све остале музеје и архиве. Тај частан посао био је поверен једној комисији, чији је председник био Кршњави, за кога кажу да је познат аустријски војни историчар, ако то није онај злогласни Исо Кршњави, б. хрватски министар просвете. У комисији је, између осталих, био и бивши консул Владислав Ђерђеј, који сада у Београду представља аустријско министарство спољних послова код војних власти. Комисија је претходно саставила један инвентар ових за пљачку одређених предмета и тада их распоредила по њиховом пореклу и односу према Аустрији, Угарској, Хрватској и Босни“ (*Српски гласник* 1916/26: 2). И не само то: „’Обзор’ јавља да су аустроугарске власти у окупираној Србији наредиле да се покупе сви српски грбови и штембиљи“ (*Српске новине* 1916/87: 2).⁴⁶

Арчибалд Рајс је посебну пажњу скретао на бомбардовање Универзитета, музеја и болница „подсећајући да су установе науке, уметности и културе биле заштићене хашком конвенцијом. Универзитетске библиотеке су похаране, а друга универзитетска учила такође однета, као и све заостале службене архиве владиних установа, министарстава и политичких странака [...]. Опљачкане су ризнице манастира Дечана, Раванице и Манасије. Из Призрена је однет *Законик цара Душана*. Део овог блага нетрагом је нестало, јер су пропадали сви послератни покушаји да буде враћено законским власницима“ (Радојевић – Димић 2014: 190, 199).

У *Великој Србији* у чланку *Немачка свирејсџва и мир* пише да је Њемачка „рушила без икаквих војних разлога и узрока историске споменике и уметничка дела и ако су према сличним објектима показивали потребну пажњу чак и стари дивљи завојевачи Авари, Хуни, Турци, Татари и други [...]. Бугари су подвргли наш народ егзархији чију канонизацију не признаје наша васељенска црква. Па онда забранили су употребу нашег српског језика у колеџи наше српске отаџбине“ (Велика Србија, бр. 256, 22. дец. 1916, стр. 1, год. I; 4, 10).

2.4.13. Уведен је **грегоријански календар**: „ВГГ је 20. маја 1916. објавио наредбу од 5. маја о увођењу Грегоријанског календара на простору Србије под аустроугарском окупацијом“ (Радић – Исић 2014; 91)⁴⁷. Податке о томе налазимо и у *Beogradskim novinama*: „Proklamacija. Zavogjenje gregorijanskog kalendara. Od dana proglašenja ove naredbe ima se u cjelokupnom zvaničnom i javnom saobraćaju računati vrijeme isključivo i jedino po gregorijanskom kalendaru. Neobdržavanje ove naredbe tvori policijski prestup. Grof Salis-Seewis v. r. podmaršal” (1916/21: 1). О томе пишу и *Beogradske novine* у чланку *Jedno kulturno i prometno pitanje*: „Glasom naredbe carsko i kraljevskog vojnog generalnog guvernera računa se odsele u cjelokupnom zvaničnom i javnom saobraćaju vrijeme jedino i isključivo po gregorijanskom kalendaru. U javnom saobraćaju opština, korporacija i stranaka može se u godini

⁴⁶ „Бугари се диче стварима украденим из Србије. „Бержевија Вједоместа“ од 4. новембра имају ову депешу из Букурештра: У Софији је ових дана на свечан начин прослављено отварање Етнографског и Географско-Историјског Музеја. Готово сви предмети, који красе музеј, опљачкани су из Србије“ (*Српски гласник*: 6. 1. 1917, број 358: 2).

⁴⁷ Zbornik zakona i naredaba C[Carske] i K[Kraljevske] vojne uprave u Srbiji = Зборник закона и наредаба Ц[Царске] и К[Краљевске] војне управе у Србији, Београд, 1916–1918, 1916, 1–11 (према Радић – Исић 2014: 91).

1916. ispod gregorijanske naznake dana staviti i ona po starom kalendaru. Za crkvenu godinu важи као и до сад јулијански календар....“ (BN. Број 22, Београд, недјелја 20. фебруара 1916, годиште II).

Грегоријански календар је „милом“ уведен и у Бугарској. У чланку *Gregorijanski kalendar u Bugarskoj*, написано је: „Бугарски је министарски савјет недавно ријешио, да се у Бугарској уведу Грегоријанско добно рачунање. Наћин како ће се то извршити, опредјелит ће се касније“ (*Beogradске новине*, 20 ЈАНУАР 1916, BR. 9).⁴⁸

2.4.14. **Цркве и манастири** су паљени, уништавани, пљачкани, скрнављени. „Осим што је поједине цркве, црквене и манастирске зграде, разарао и палио..., непријатељ је неке цркве претварао у штале, коначишта и магацине“ (Радић – Исић 2014: 28). За вријеме Првог свјетског рата 51% свештеника и монаха су трпјели директне посљедице рата (убијени, интернирани, затварани, таоци), дакле од 3 326 лица, 1 702 је на неки од ових начина страдало (Радић – Исић 2014: 149).⁴⁹

Бугари су се понашали као и католички окупатори: „Манастир Светог Наума [...] Жалосно, али је истина, Бугари су сво добро са икона однели, дигли свећњаке, полијелеје па чак и покров са ћивота св. Наума однели. Манастир је тако опљачкан да сада изгледа као права пустош [...]. Док је српска војска обилато помагала манастир и док су чак и Турци прилоге слали, Бугари га до коначне пропасти доведоше...“ (*Велика Србија*, Солин, 14. април 1916, бр. 5, год. I, стр. 1).

Међутим, *Beogradске новине* редовно обавјештавају о католичкој служби, која се редом служи на језицима окупатора. У чланку *Katolička služba božja* стоји: „На први дан Божића, дне 25. ов.мј. бити у римо-католичкој цркви у Крунској улици бр. 23 св. миса у 8 сати прије подне на хрватском и мађарском, а у 9 сати на њемачкоим језику. У 10 и по сати прије подне јест њемачка проповијед и велика миса. У 2 и по сата послје подне је вечерња [...]“ И даље: „Мађарска служба бојжа. На први ће дан Божића бити у посадној цркви, на чошку Велики Милош и Босанске улице, у 9 сати прије подне protestantska (за евангелисте и реформце служба бојжа)“ (*Beogradске новине*, бр. 4, 23. децембра 1915. године, стр. 3).

И црквена служба је контролисана. Главна војна губернија, прописује обавезе и наредбе свештеника, па под тачком 3 стоји: „Сваки је свештеник дужан у свим црквеним и молитвеним књигама и т. д., које употребљава, **избрисати уобичајене молитве за краља и његову династију**, исто тако и **за руског цара** као наводног протектора источне цркве“ (у: Радић – Исић 2014: 92)... О овоме пише и Лука Лазаревић: „На литургији. Забрањено је било молити се на литургији за живот и здравље српског краља, забрањено је било помињати којег било српског архијереја. Забрањено је да се помиње и **'воинство'** наше“ (Лазаревић 2010: 116).

Црква, њено наслеђе и права третирана су у склопу општих антисрпских дјеловања: „Генерал Поћорек захтевао је да се у јавном животу забрани употреба српске заставе и грба, а назив Српске православне цркве промени у **'босанска'**. На целокупном простору укидано је српско име, забрањивана је употреба ћириличног писма и рад културних

⁴⁸ И *Велика Србија* извјештава о овоме у чланку *Нов календар*: „Пошто је Бугарска, из мржње према Русији, напустила свој календар и усвојила грегоријански и пошто је чак и Турска узела исти календар за основицу рачунања времена, то није никакво чудо што је и у Србији грегоријански календар оглашен за једино важећи (*Велика Србија*, бр. 13, стр. 2).

⁴⁹ „Опљачкане цркве. Однели су из свију београдских цркава све утвари од вредности (небо, епископске митре, сребрне светњаке, путире итд.); поскидали су с торњева сва звона и однели их. Само је једно једино звоно остало у Београду (у Вазнесенској цркви).

Бакрен кров скинули су са Саборне цркве...“ (Лазаревић 2010: 45).

установа, одузимана су грађанска права, вршени прогони читавих породица, формирани концентрациони логори, међана етничка и верска структура читавих области“... , обешчашћиване су и рушене цркве, обустављено је издавање српских новина, запаљено више библиотечких фондова српских читаоница [...]. Ћирилични натписи изнад приватних фирми били су уклоњени“ (Радојевић – Димић 2014: 134–135).

Уништаване су српске **шуме**: У *Српском гласнику* у прилогу *Уништавање српских шума* стоји: „Јављају из Београда да су аустријске власти, по добивеним наредбама из Беча, журно предузеле сечу свих српских шума. Огромни возови дрва превлаче се сваког дан Дунавом и жељезницом у Аустрији“ (*Српски гласник*, бр. 197, 30. јули 1916, стр. 3).

2.4.15. **Ловћен** и сва симболика коју носи били су посебно третирани од стране непријатеља. Освајање Ловћена представљано је као најважнији циљ. Напад на Ловћен пропраћен је са великом пажњом, извјештава се о временским приликама, које нијесу биле наклоњене окупатору. Чак је и извјештач у „пакленој грмљавини“, магли која је прекрила Ловћен, видио симболику и „небески отпор“ окупатору. У чланку *Pojedinosti ofenzive protivu Lovćena. Opis jednog očevidca*, који објављују *Beogradske novine* овај је догађај исцрпно описан:

„U 'Bosniche Post', opisuje jedan očevidac svoje utiske prvog dana napada carsko i kraljevskih četa na Lovćen, dakle početak same ofenzive. Taj očevidac piše: Prve borbe protivu Lovćena vršene su pred očima zapovjednika napadne vojske, zapovjedajućeg generala Bosne i Hercegovine, generala pješadije pl. Sarkotića, koji se sa svojim šefom generalnog štaba pukovnikom Münchenom i pratnjom nalazio na brodu pomorske jahte 'Dalmat'. General je bio u pouzdanom raspoloženju, kada je iz zaliva Krtule pratio prve početke strahovite borbe. Vrijeme je bilo vanredno. Iz zaliva Krtule, u kome se jahta neko vrijeme u blizini manastira nalazila, odplovio je general u prvi zaliv Boke Kotorske, da bi posmatrao i artiljerijsku borbu kod Orahovca, gdje se neprijatelj u strmenitom stenju Gomolice ugnjezdio. I sa ranijih osmatračkih tačaka čula se neprekidna grmljavina topova kao pravi pakleni koncert, ali je **strahovita grmljavina** još silnija bila, kad smo ušli u Kotorski zaljev, gdje je svaki metak prelamaјуći se o visoko stenje po nekoliko puta odjekivao.

Napad je bio u najboljem i za nas najpovoljnijem toku, kada je od jednom nastupila promjena vremena. Nebo se naoblačilo, **vrhovi Lovćena sve su više nestajali u oblacima** i brzo se počela da spušta gusta magla na bojno polje. **Uzalud je pl. Sarkotić svojim oštrim sokolovim očima pogledao golo stijenje, njega je nemilostivo pokrivala gusta magla, kao da ga je htjela u zaštitu od naših topova.**

Taman je zapovijedajući general htio da izda kapitanu broda naredbu, da se vrati u Zeleniku [...] kada dolazi saopštenje da će sve ići dobro [...].

I išlo je dobro, jer su s večeri stigle vijesti, da je naša pješadija prodrla do neprijateljskih položaja na Solaru (1308 m). Doista, da oko podne nije nastalo rdjavo vrijeme, naše bi neobično hrabre čete već drugog napadnog dana, a to je bila subota, osvojile Lovćen; jedino zbog toga produžilo se 24 sata postignuće cilja.

Naročita zasluga za osvajanje Lovćena pripada bosansko-hercegovačkim četama, jer su one prve prodrle u neprijateljske glavne položaje. **'Znati će šta je Bošnjak'**, tako mi reče jedan kršan mladić b. h. lovaca, kad je sa svojom trupom pošao na položaj. I data mu je prilika; da se uvjeri, tko je Bošnjak” (*Beogradske novine*, 2–1, 1916).

Beogradske novine у другом броју преносе утиске из других страних часописа. Види се колики је значај непријатељ давао освајању Ловћена, говорећи о њему као о „најогромнијем дјелу овог рата“, о успјеху који је ненадмашан и важнији од свих ранијих освајања. У чланку *Pad Lovćena. Utisak u Beču*, између осталог налазимо:

„Sa radosnim zadovoljstvom govore listovi o političkom i vojničkom značaju osvajanja Lovćena, koje označavaju kao **najogromnije djelo ovog rata**. Oni ističu vanredan zajednički rad naše pješadije, artiljerije i flote, pa naglašavaju, da osvajanje Lovćena ne znači samo poraz za Crnu Goru nego je i težak udar Italiji, koja je u svoje vrijeme kao uslov za svoju trajnu neutralnost postavila bila zahtjev, da Austro-Ugarska neposjedne Lovćen“ (13. 1. 2016, br. 6: 2). Такође и „'Frmndenblatt' piše: Trodnevne uporne borbe, koje su vanredno djelo

наше пješadije sa našom artiljerijom i ratnom mornaricom pokazale u najjasnijoj svjetlosti, donijele su nam u ruke najglavniji oslonac Crnogoraca. Naši su **osvojili g r u d o b r a n**, koji je prema svakoj mudrosti taktičara i inženjera, izgledao nesavladiv [...]. Crnogorci su dali očajan otpor. U daljoj borbi prsa u prsa posjela je naša пješadija sami vrh Lovćena. 'Neues Wiener Tagblatt' veli: Naše trupe izvršile su jedno junačko djelo, kakvo su oni u toku rata u ravnoj veličini možda i na drugim frontovima već i postigli, ali pouzdano n i j e j o š n i g d j e n a d m a š e n o. Ako je igde za jedno odbrambeno mjesto bila umjesna riječ, 'neosvojiv', koju su naši protivnici često zloupotrebljavali, ona je što se Lovćena tiče bila doista na svome mjestu, pa ipak se **na njegovom vrhu vije danas Hapsburgški stijeg u studenom crnogorskom vjetru**. 'Reichspost' piše: Osvajanjem Lovćena, tog stjenovitog grudobrana Crne Gore, izvršeno je **najsajnije vojničko djelo, koje je do sad postignuto. Padom Lovćena razgoliti ćemo srce Crne Gore...**" (*Beogradske novine*, 16. januar 1916, br. 7. godište II, 1: 1).

Освајање Ловћена се, у еуфорији радости, по значају ставља чак испред пробијања руског фронта и испред „потпуног уништења владе Петра Карађорђевића“. У чланку *Lovćen* то је представљено на сљедећи начин:

„Nijedan događaj – ovog u uspjesima plodonosnog rata za centralne vlasti – nije nas ispunilo takvom radošću, kao ovaj zaista historijski rijedak događaj. **Ni probijanje ruskog fronta** na Dunajcu, koji je imao za posljedicu ruske poraze i povlačenja iz Galicije, ni pad sviju ruskih tvrgjava, koje su podignute sa tolikim milijardama francuskog novca, **ni potpuno uništenje vladavine Petra Karajorgjevića nije nas toliko zadovoljilo**, kao pad Lovćena.

Sa kratkim, lapidarnim rečenicama javlja naš generalštab za ovo **nadžovječno djelo**. Tko ne poznaje ove strme, neprohodne, skoro sasvim uspavane stijene [...]. Ova velika pobjeda, koja će biti ispisana i knjizi historije, pobjeda naše nama tako mile austro-ugarske vojske, nije zadala samo zasluženi udarac gospodarstvu Crne Gore, koji je zaboravio na blagodarnost, koju je bio dužan za djelotvornu blagonaklonost susjednoj monarhiji, već je time pogogjena i vjerolomna, izdajnička i prezrene Italija” (*Beogradske novine*, 16. januar 1916, br. 7. godište II).

Освајање Ловћена није имало само стратешки циљ, примарни циљ био је рушење и уништавање најдубљег српског и црногорског националног симбола, капеле на Ловћену, а преко ње књижевно-умјетничког наслеђа великог Његоша и стављање свега у друге оквире. *Српски гласник*, у чланку *Варвари*, о томе пише:

„Аустро-мађарски варвари нису задовољни тиме што су нам разбојнички узели земљу, него су сад почели и скрнављењем светаца.

Са Цетиња јављају да су аустријске власти пренеле мошћи владике Рада, песника 'Горског Вијенца' са Ловћена у Цетињски манастир, а зна се да је последња песникова жеља била да на Ловћену буде сахрањен. И то су, кажу, учинили из војних разлога, да Црногорци не би долазили на Ловћен.

Пред главу им је кад су почели и са мртвима ратовати“ (*Српски гласник* бр. 256, стр. 3, 25. 9. 1916).

3. Као што конкретни догађаји недвосмислено показују, циљ аустроугарске политике био је уништавање, сузбијање и(ли) сужавања српског етноса и свих национално-идентитетских особености српског народа, као и историјско-културног наслеђа. Ови процеси, започети много прије Првог свјетског рата, снажан замах (под изговором одмазде за атентат) добили су за вријеме Првог свјетског рата. За отприлике двије године окупације, Аустроугарска је успјела да створи формалне услове за готово потпуну промјену идентитета која је спровођена у свим сегментима на формалном плану, што је имало за циљ суштинске промјене.

Цитирана литература

Брајовић 2005: Милан – Мишо Брајовић, *Племи Бјеловилићи*, Подгорица, Културно просвјетна заједница.
Галоња–Радованац 2008: Славица Гароња–Радованац, *Српско усмено њоетско наслеђе Војне Крајине. У записима 18, 19. и 20. вијека*, Чигоја штампа, Београд.

- Екмечић 2011: Милорад Екмечић, *Дујо крешање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро – Ђунти, Београд.
- Илић Марковић 2014: Гордана Илић Марковић, *Дневник Великој райи. Први свештски райи у олегалу српске књижевности и шћамје*, Самиздат Б92, Београд.
- Јовановић 1989: Батрић Јовановић, *Црногорци о себи (од владике Данила до 1941)*, Београд, Слобода.
- Ковачевић 2014: *Аустроугарске забране српској језика и ћирилице као носљедица сарајевској аћеншћи*, рад је изложен на скупу „Ђоровићеви дани“ у Гацку (зборник са скупа је у штампи, проф. Ковачевић ми је свој рад послао и тиме омогућио увид прије штампања зборника).
- Крестић 1994: Василије Ђ. Крестић, *Из историје Срба и српско-хрватских односа*, Београдски издавачко-графички завод. Књига I (1848–1883).
- Крестић 1995: Василије Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, Београдски издавачко-графички завод. Књига I (1848–1883).
- Крестић 2013: Василије Крестић, *Историја се немилосрдно поћирава са Србима*, Печат, Интервју Љиљана Богдановић, 27. децембар.
- Лазаревић 2010: Лука Лазаревић, *Белешке из окућираној Беоћрада (1915–1918)*, (Прво издање, 1919, Београд), Јасен, Београд.
- Милошевић 2015: Боровије Милошевић, *Аустроугарски злочини наг Српском ћрвославном црквом и свешћенством у Босни и Херцеговини ћоком Првој свјетској райи*, Ђоровићеви сусрети, Међународни скуп историчара „Босна и Херцеговина у Првом свјетском рату“, СПКД Просвјета, Гацко, 153–167.
- Миодраговић 1915: Јован Миодраговић, *Траћични дани Беоћрада. Белешке из ћринаесћодневне владавине аустријске у Беоћраду*, од Ј. Миодраговића, С. Б. Цвијановића, „Правда“ Драг. Петровића и комп., Београд.
- Матовић 2013: Веселин Матовић, *Ѓирилица и латиноћорица*, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица – Никшић.
- Окука 2006: Милош Окука, *Srpski na kriznom putu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Радић – Исић 2014: Радмила Радић – Момчило Исић, *Српска црква у Великом райиу 1914–1918. Прва свеобухватна историоћрафска сћудија о сћрадању српске цркве у Првом свешћском райиу*, Филип Вишњић, СПКД Просвјета, Београд – Гацко.
- Радојевић – Димић 2014: Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом райиу 1914–1918. Краћика историја*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Београд.
- Ракочевић 1997: Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, фототипско издање, ИТП „УНИРЕКС“, Подгорица.
- Станчић 1991: Ljiljana Stančić, *Nominacija grafija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, u: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, priredili Miloš Okuka i Ljiljana Stančić, München: Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 1991, 120–132.
- Стојановић 2011: Јелица Стојановић, *Пућевима српској језика и ћирилице*, Издавачки центар Матице српске Друштва чланова у Црној Гори, Никшић.
- Ђоровић 1996: Владимир Ђоровић, *Црна књића. Паћиње Срба Босне и Херцеговине за време Свешћској райи 1914–1918*, Издавач: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. године, њихових потомака и поштовалаца, Београд (Књига је први пут издата 1920. године).
- Шипка 2006: Милан Шипка, *Језик и ћолићика*, Београдска књига, Београд.

Извори

- Beogradske novine.
- Reichpost, Wien, 8. 11. 1916, str. 15; Pester Lloyd, Budapest, 5. 11. 1916, str. 8.
- Велика Србија (<http://velikirat.nb.rs/collections/show/>).
- Vjesnik naredaba 1917/1: Vjesnik naredaba. С i К. vojne uprave u Crnoj Gori. Broj I (novo izdanje. Izdan i razaslan 8. januara 1917. I. Službeni dio. 41.
- Vjesnik naredaba 1917/2: Vjesnik naredaba. С i К. vojne uprave u Crnoj Gori. Broj III. Izdan i razaslan 13. marta 1917. I. Službeni dio. 7.
- Глас Црногорца 1917: Глас Црногорца. У Неји код Париза, 10. јуни 1917. 45. година. – Број 16.
- Српски гласник, <http://velikirat.nb.rs/collections/show/>.
- Српске новине.
- Србобран 2016: *Србобран*, Српски народни лист и орган савеза сједињених Срба Слога, Њујорк, четвртак 12. маја 1916, бр. 144 год. VI. Др. Николај Велимировић 2016, Др. Николај Велимировић, *Србија у оковима*, Лондон „Њу Витнос“, април 1916.

Cetinjske novine.
Школовање у Србији 1916.
<http://velikirat.nb.rs/kolekcije>